

חלוציות ומחויבות אזרחית על פי דוד בן-גוריון, 1948–1955

פולה קבלו

המונח חלוציות הוא אחד המונחים ששימשו את מחוללי התנועה הלאומית היהודית כדי לבטא את מפעלם הייחודי. כמו מונחים אחרים בשפתן של תנועות אידאולוגיות, קיבל גם המונח חלוציות תוכן ומשמעות ייחודיים להקשר הציוני, ובמשך השנים עבר גלגולים ופרשנויות שביטאו זוויות התבוננות אחדות ושיקפו את סדר היום המשתנה של הפרויקט הלאומי היהודי.

תנועות אידאולוגיות ובעיקר תנועות שראו בעצמן תנועות מהפכניות הצמיחו מתוכן אוונגרד מוביל שבו, כך האמינו, היו טמונות התכונות הדרושות לו לאדם כדי לחולל את השינוי הנדרש. חבריה של אותה קבוצה מובילה התאפיינו בדרך כלל בנחישות, באומץ ובראשוניות – בין שהיו תולדה של זרמי המשיחיות המדינית האירופית של המאה התשע עשרה,¹ ובין שייצגו את המתיישב הבודד הכובש את הספר בראשית ימיה של האומה האמריקנית.²

גם התנועה הציונית הצמיחה מתוכה את האוונגרד הזה – אותם חלוצים שנתפסו בעיני עצמם ובעיני התנועה שבמסגרתה פעלו כמי שעתידים לחולל את השינוי, להתגבר על מגבלות המציאות באמצעות איכותם ולפלוס את הדרך אל המטרה – מימושה של ריבונות יהודית ויצירת 'אדם יהודי חדש'.³

מחקר זה מבקש לברר את התפקיד שביקש להועיד דוד בן-גוריון, ראש הממשלה הראשון והמנהיג המכונן של מדינת ישראל, למושג ולרעיון חלוציות עם כינונה של המדינה. בעיניהם

1. 'טלמון, המשיחיות המדינית, תל אביב תשט"ו, עמ' 5, 134, 428.
2. 'אריאלי, 'משמעות הספר בהיסטוריוגרפיה האמריקנית', בתוך: הנ"ל (עורך), היסטוריה ופוליטיקה, תל אביב 1992 [להלן: אריאלי, 'משמעות הספר בהיסטוריוגרפיה האמריקנית'], עמ' 302.
3. המציאות המורכבת שנאלצה להתמודד עמה התנועה הציונית עודדה את צמיחתו של מיתוס החלוץ כמי שעתיד להתגבר על מגבלות המציאות באמצעות איכותו. בהקשר זה מציינים ליסק והורוביץ את האינדוקטרינציה שבאה לידי ביטוי בחזרה המתמדת על אמרתו של הרצל: 'אם תרצו אין זו אגדה' – מתוך כוונה להגביר באמצעותה את כושר הגיוס של הציבור או לפחות של חלק ממנו למשימות קולקטיביות. ראו: מ' ליסק וד' הורוביץ, מצוקות באוטופיה, תל אביב 1992 [להלן: הורוביץ וליסק, מצוקות באוטופיה], עמ' 149.

של בן-גוריון ובני דורו ביטאה החלוציות את מכלול התכונות הנדרש כדי לממש שאיפות לאומיות וחברתיות – ראשוניות, תעוזה, נכונות להקרבה, היענות לקריאה וחדשנות⁴ – אך לא פחות מכך את הדרך ואת התכנית שבאמצעותה אפשר להביא את התכונות הללו לידי ביטוי – התיישבות קיבוצית והפרחת שממות.

לאחר קום המדינה⁵ יצא בן-גוריון למאבק מחדש על יצירת המתח המהפכני⁶, על רקע חששו משתי נטיות שרווחו בציבור: האחת – ההתייחסות לכינון המדינה כאל סופו של תהליך התקומה, והאחרת – ההתייחסות למדינה כאל גוף שנושא באחריות הכוללת למילוי צורכי העם בכל מישורי החיים. לשם כך רתם בן-גוריון לעזרתו את המושג הוותיק והמוכר – חלוציות:

אין טעות מזיקה ומסוכנת מההנחה שעם הקמת המדינה עברה שעתה של החלוציות, ההפך הוא הנכון. רק בתוך המדינה יש שכר וסיכוי רב למפעל החלוצי. יש דברים שיעשו בכוח המדינה ובכוחה בלבד: פתיחת שערי הארץ לרווחה לכל יהודי הרוצה לחזור למולדת, מתן חינוך יסוד לכל ילד וילדה בישראל, שירותי בריאות וכדומה. אולם גם העליה והחינוך והקליטה לא יעשו בלי התאזרות חלוצית ובלי צורות חיים חלוציות.⁷

לשם כך הוא מנסה ליצוק תכנים רלוונטיים למושג ובה בעת מותח קו מקשר בינו ובין בני דורו בראשית המאה העשרים ובין בני הדור הצעיר בראשית המדינה, שבהם ראה את אורחי העתיד.

ההצבה שהציב בן-גוריון את החלוציות על סדר היום במדינת ישראל נועדה אפוא לסמן כיוון רצוי לעיצובו של אורח ישראלי 'אופטימלי'. זה שהיה מודל לחיקוי לאזרחים שהצטרפו זה עתה או יצטרפו למדינה בעתיד, וזה שבמעשיו יהיה שותף פעיל בקידום יעדי העל שלה. גלגולו של רעיון החלוציות אצל בן-גוריון – מן המציאות הטרומ ריבונית אל תוך

4. ראו למשל: ה' ניר, 'חלוצים וחלוציות במדינת ישראל: הבטים סמנטיים והיסטוריים 1948-1956', עיונים בתקומת ישראל 2 (תשנ"ב) [להלן: ניר, 'חלוצים וחלוציות במדינת ישראל'], עמ' 116-141.

5. הביקורת על הנטייה לראות בהקמת המדינה את הזות הכול ואת המדינה כפתרון לכול מרכזית בהתבטאויותיו של בן-גוריון בשנים הללו, לפירוט ראו: פ' קבלו, 'בן-גוריון: רעיון החלוציות ונושאו', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2000 [להלן: קבלו, 'בן-גוריון: רעיון החלוציות ונושאו'], עמ' 39.

6. ראו למשל: ט' פרילינג, חץ בערפל, שדה בוקר וירושלים 1998, עמ' 950-951; וכן דברי בן-גוריון בינואר 1949 באספת בעלי מקצועות חופשיים: 'מהפכה הזאת שהתחוללה בבוא עצמאותנו לא תמלא יעודה, אם תהיה מהפכה מדינית וצבאית בלבד. מהפכה המכרעת – היא לפנינו. עלינו להפוך את הארץ, את העם, את כל סדרי חיינו'. ד' בן-גוריון, 'מהפכת הרוח' (15.1.1949), חזון ודרך, א, תל אביב 1951-1957 [להלן: בן-גוריון, חזון ודרך], עמ' 32.

7. ד' בן-גוריון, 'ככות החזון והרצון החלוצי', דברים בכינוס הנוער ברמת יוחנן (16.9.1949), חזון ודרך, א, עמ' 265. וכן, הנ"ל, 'הממשלה ותכניתה', שם, עמ' 71; הנ"ל, 'מהפכת הרוח', שם, עמ' 31, ועוד ועוד.

תקופת המדינה - זכה להארה בעבודותיהם של הנרי ניר ונתן ינאי. הנרי ניר מראה שבן-גוריון בחר להבליט את החלוציות כמקבץ של מידות מוסריות ותכונות ותפקידים שמקורם בהפעלת כוח הרצון, ולעומת זה דחק הצדה את החלוציות כביטוי להשתייכות התנועתית. מדחיית ההשתייכות התנועתית עולים שני תהליכים שמתרחשים בזמנית - הרחבת מושג החלוציות והרחבת האוכלוסיה היכולה להיחשב חלוצית. שני התהליכים - שהם תוצאה של הכפפת החלוציות ליעדים הממלכתיים - גרמו אפוא לטענת ניר להשטחת המושג עד כדי הוצאת העוקץ מתוכו.⁸

לאמתו של דבר ניר מתעלם כאן מן הקשר ההדוק שהוא עצמו הצביע עליו במחקריו בין החלוציות הציונית לתנועה הציונית - שלצורך העניין ראתה בעצמה מעין רשות ממלכתית עליונה - עוד בראשית המאה. הדוגמה המובהקת ביותר היא הסתמכותם של חלוצי ההתיישבות השיתופית על התשתיות ועל המימון של המשרד הארצישראלי מצד אחד, והזדקקותו של המשרד הארצישראלי לחלוצים, למימוש יעדיה של התנועה הציונית, מן הצד האחר.⁹ סוגיית הקשר בין פעולה חלוצית או התנדבותית לרשות ממלכתית ריבונית תידון במאמר זה בהרחבה. גם נתן ינאי, שבחן את החלוציות כאחת מרמות האזרחות הנורמטיבית שביקש בן-גוריון להציג, מראה שניסיונו של בן-גוריון להכפיף את תכניה של החלוציות להגדרת יעדיה של המדינה אמנם הביא לידי האדרת מושג החלוצי, אך בו בזמן גם 'הרחיב ורופף את הגדרתו'.¹⁰ המחקר המובא כאן מבקש להסתמך על הנחות קודמיו בדבר השימוש שעשה בן-גוריון במושג וברעיון של החלוציות כמקור השראה לסרטוט דמות האזרח הישראלי החדש, אך את הניסיון הזה הוא מבקש לבחון לנוכח הפעולות, המעשים ומאבקי היומיום מול קבוצות בציבור. המחקר מניח כי ההתחקות על השימושים שביקש בן-גוריון לעשות ברעיון החלוציות ובחינת ניסיונותיו לרתום לקידום הרעיון גופים ממסדיים ואנשים פרטיים חיוניות להבנת האופן שתפס את יחסי האזרח והמדינה בכלל ואת דמות האזרח הישראלי הרצוי והנחוץ בפרט.

ניסיונות מוקדמים להרחיב את המושג 'חלוציות'

מקומם של ה'חלוצי' וה'חלוציות' ברצף ההיסטורי הציוני קשור להולדתה ולהתפתחותה של דמות החלוצי במקביל להתפתחות התנועה הלאומית, ומכאן למעמד שקיבלה ברבות הימים - מעמד של דמות מיתולוגית מעצבת. ככזאת היתה דמות החלוצי בבחינת מחוללת השינוי ולא רק הביטוי לתוצאתו. בשונה מן החלוצי האמריקני - שהיה פרי ה'ספר' וייצג דמות אדם חדש

8. ניר, 'חלוצים וחלוציות במדינת ישראל', עמ' 120-121, 125.

9. ה' ניר, 'לקראת ההתיישבות העובדת - התארגנויות שיתופיות בתנועת הפועלים בתקופת העליה השנייה', בתוך: י' ברטל (עורך), העליה השנייה - מחקרים, ירושלים, 1997, עמ' 240-241.

10. נ' ינאי, 'מושג האזרחות בתפיסתו של דוד בן-גוריון', עיונים בתקומת ישראל, 4 (תשנ"ד), עמ' 501.

שנשען על כוחותיו שלו בלבד ובעל כושר הסתגלות מפותח ועצמאי¹¹ – אמנם היה החלון הישראלי תוצר של התעוררות רעיונית תנועתית מסוימת, אך בדרך כלל שימש כמי שקיומו ונוכחותו כשהם לעצמם הם שיוצרים את התהליכים ומחוללים את השינוי. החלון הישראלי לא רק צמח מתוך המציאות הלאומית ושיקף תגובה אחת להתעוררות הלאומית וכמיהה לשינוי דמות האדם היהודי; הוא יצר מציאות חדשה, הקים קיבוצים, יישוב אזוריים שוממים, החזיר את האדם היהודי אל עבודת האדמה והעבודה היצרנית, וכך השפיע על עיגונם של מרחבי הפעולה הללו בקנון הציוני והפיכתם לחלק מסיפור התקומה. אם במציאות האמריקנית הצמיח מתוכו 'הספר' או 'אתגר הספר' דמות אדם ייחודית – ה'פיוניר' – הרי במציאות הארץ-ישראלית ולאחר מכן הישראלית אפשר לומר בהשאלה שדמות האדם הייחודית, הפיוניר, הצמיחה את מיתוס הספר. החלון היה זה שגיבש את החברה הייחודית, את אורח החיים הייחודי ואת מרחב החיים החדש, שמעצם היותו בעל סממנים חלוציים גם נתפס כחברה 'חדשה' ועצמאית' שאחד מיעדיה היה למשל 'כיבוש הספר' או בכינויו הארץ-ישראלי – 'הפרחת השממות'.

גיר טוען שבתחילה היה המונח חלוציות בגדר מינוח כוללני שהיה מקובל על חוגים רחבים ביישוב היהודי בארץ ישראל בהקשר של העלייה השלישית, כלומר בשלהי מלחמת העולם הראשונה,¹² אך למרות זאת הוא קובע שאת ראשוני התנועה החלוצית היהודית המודרנית מקובל לראות בצעירים שהגיעו לארץ בראשית המאה העשרים מתוך הזדהות עם הרעיונות הסוציאליסטיים.¹³ בן-גוריון – דמות מרכזית בעלייה השנייה ומי שעשה שימוש בחלוציות כערך מוביל, כדגל, כאמצעי וכמטרה – ראה בחלוציות מרכיב מרכזי שהשפיע על כל מהלך ההיסטוריה היהודית עוד לפני שהמונח חלון נתחדש: 'אם לא נראה את התופעות החלוציות בכל תולדות ישראל, לא נוכל להבין קיומו של העם היהודי ומאבקן הבלתי פוסק'.¹⁴

באחד מניסיונותיו להגדיר מה זאת חלוציות בחר בן-גוריון להתייחס למרכיב 'אי-ההשלמה עם המציאות' כמרכיב מרכזי שלטענתו ליווה את העם היהודי בכל תולדותיו כתופעה 'מתמדת, יסודית אורגנית', שבלעדיה 'לא היה נשאר מאתנו זכר כאשר לא נשאר זכר מהמוני עמים שפגשנו אותם בדרך מאז יצא איש השח"ל הראשון מחרן'.¹⁵ בני דורו של בן-גוריון היו בראשית דרכם חלוצים בודדים. הם פעלו כפרטים וראו בעצמם עילית מובילה שמספר חבריה איננו תנאי להצלחתה. לעומת זאת, משמידו את

11. אריאלי, 'משמעות הספר בהיסטוריוגרפיה האמריקנית', עמ' 230.

12. ה' גיר, 'מיהו חלון?', טורא, ב (1992) [להלן: גיר, 'מיהו חלון?'], עמ' 229.

13. שם, עמ' 245. הדגש בדבריו הוא כמובן על התנועה החלוצית, ולא על החלוצים כיחידים.

14. ד' בן-גוריון, 'על התמדת החלוציות', דברים בוועידת מפא"י (18.8.1950), חזון ודרך, ב, עמ' 263-269.

15. שם, עמ' 263. את השח"ל הקימה באביב 1950 מפלגת פועלי ארץ ישראל ביזמתו של דוד בן-גוריון. המפלגה היתה אמורה להקצות מתוכה מתנדבים שילכו להתיישב באזורים שוממים ובריקווי עולים למשך שנתיים. עוד על השח"ל ראו בהמשך הדברים.

פעולתם במסגרת מפלגתית ונדרשו להחליט על העקרונות שינחו אותם, נעו חלוצים אלה כמטוטלת בין תמיכה בקו שיעודד 'עלייה המונית לארץ ישראל' לכשייווצרו התנאים, ובין הרצון ליצור אוונגרד מוביל בעל השקפת עולם חלוצית, קרי ייחודית, ראשונית, מובילה, מתנסה. אופנהיים מצביע על ההבדל בין 'צעירי ציון', שהדגישו את השיבות ההתנדבות והעשייה לדוגמה של קבוצת אוונגרד, ובין 'פועלי ציון', שאליהם השתייך בן־גוריון ושהאמינו בהסתמכות על 'עלייה סטיכית' של פועלים 'טבעיים'.¹⁶

בשלהי שנות העלייה השנייה (1912) בחר בן־גוריון להציג נוסחת ביניים שמשלבת בין שתי ההשקפות הללו, ולפיה נושא ההגשמה המידי (עד שתבוא העלייה ההמונית של מעמד פועלים יהודי) הוא 'הפועל החלוץ' – זה המשלב רֵאליוזם ואידאליזם, אמונה בדרך ויכולת מקצועית.¹⁷ אך היתה זו פשרה זמנית בלבד, שכן המציאות המשתנה בעקבות מלחמת העולם הראשונה החזירה במהרה את בן־גוריון אל תפיסת ההגירה הסטיכית, שאמורה היתה להתבסס מטבע הדברים על 'פועלים טבעיים' שאינם פועלים על בסיס רצון אידאליסטי בלבד. את רעיון החלוציות האליטיסטית הוא מיהר להניח בצד אל מול ההודמנות לעלייה המונית.

התפיסה 'ההמונית' של רעיון החלוציות עלתה מדרגה עם ייסודה של מפא"י בשנת 1930. כשביקש בן־גוריון להבחין בין תפקידיה של המפלגה לתפקידיה של ההסתדרות השתמש במונחים 'תובעים' ו'נתבעים'. את המפלגה כינה כעת 'ארגון של נתבעים' שחבריה נועדו לשמש אוונגרד פוליטי של הפועלים בתנועה הציונית, אך הקהל שאותו אמור היה האוונגרד הזה להוביל לא היה קהל מצומצם שבהכרח מזוהה עם השקפת העולם המעמדית הכוללת של המפלגה; היו אלה אותם 'סתם יהודים' שכעת ביקש בן־גוריון להקצות להם רישיונות עלייה שעד אז עמדו ברובם לרשות הסתדרות 'החלוץ'.¹⁸ בפרק הזה של תפיסת החלוציות שלו ביקש בן־גוריון לראות במפא"י את הכוח שיניע את המוני הצעירים היהודים במזרח אירופה לקראת עלייה והשתלבות בארץ ישראל ובתנועה הציונית.¹⁹

את המגמה הזאת, המרחיבה את המושג חלוציות ומכילה בתוכו מגזרים רבים ומגוונים, המשיך בן־גוריון ופיתח במשך שנות הארבעים. בכינוס ה'קרן הקיימת לישראל' בשנת 1943 דיבר בן־גוריון על הצורך ב'חכמת ישראל חדשה' שתאפשר היכרות מעמיקה יותר עם המולדת באמצעות עבודתם של 'מהנדסים וטבעונים' שסייעו באמצעות הידע המקצועי שלהם לפתח את האזורים השוממים.²⁰ בדברים האלה כבר היו מסימניה של החלוציות

16. 'אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין 1917-1929, ירושלים תשמ"ב, עמ' 45-46.

17. אופנהיים, שם, עמ' 52-53.

18. מ' אביזוהר, 'בן־גוריון ומפא"י – מארגון מגשימים למפלגה מדינית 1930-1947', בתוך: ש' אבינרי (עורך), דוד בן־גוריון, דמותו של מנהיג תנועת פועלים, תל אביב 1988, עמ' 95.

19. ד' בן־גוריון, 'הפועל בציונות', הרצאה בוועידת המפלגה, תל אביב (ד בחשוון תרצ"ג), בתוך: הנ"ל, ממעמד לעם, תל אביב 1974, עמ' 253.

20. ד' בן־גוריון, 'משא השממה', בכינוס הקרן הקיימת לישראל (יב בתשרי תש"ד), במערכה, ג, תל אביב תש"ח, עמ' 189-190.

הממלכתית 'התרה בכל מגזרי העם אחר נושאי הערכים הדרושים לקידום המדינה';²¹ חלוציות שפירושה פנייה לכל מי שמסוגל לתרום לרווחת החברה. את הגישה הזאת הלך בן-גוריון והעמיק ככל שהחריף הפילוג במפא"י, פילוג שאיים להפקיע מרשות המפלגה את המעשה החלוצי ואת החלוץ עצמו. נראה שבן-גוריון התחשב גם בהיבט הזה כשקבע באותן שנים כי את תביעת המהפכה יש להפנות לא רק למשמרת הצעירה של מפא"י, אלא לכל נער ונערה בישראל.²²

בתוך המעשה החלוצי כלל בן-גוריון כעת שורה של פעולות שהפקיעו אותה מאחריותה המרכזית, שלא לומר הבלעדית, של תנועות ההתיישבות: נוסף על עלייה, כיבוש העבודה והתיישבות על האדמה, מנה בן-גוריון שורה של פעולות שגם אותן כלל בהגדרת החלוציות: עבודה בנמל או בחרושת, רכישת הלשון העברית, מלחמה על תנאי עבודה הוגנים וזכויות לאומיות, תרומה לביטחון ולבניין המשק, השתתפות בהקמת חברה חדשה, ומעשים למען חירות ושוויון, קוממיות ועצמאות. את כל הפעולות הללו היו אמורים לממש החלוצים במאמץ משותף: 'חלוץ אחד, מפלגה ציונית סוציאליסטית אחת, כנסת ישראל אחת, הסתדרות ציונית אחת'.²³

אך למרות ההצהרות, אי-אפשר להצביע על קו פעולה ממשי שנקט בן-גוריון כדי לקדם את הרעיונות הללו. זו היתה בעיקר הצהרת כוונות וקריאה לאחרים לפעול. בן-גוריון עצמו היה עסוק באותן שנים בתחום המדיני והביטחוני וכמעט שלא התפנה לעסוק בסדר היום הפנימי אלא אם היתה לו נגיעה לתחומים האחרים. את המעבר מן ההצהרות למעשים – בניסיון לגייס מגזרים חברתיים מגוונים למעורבות ולמחויבות אזרחית – עשה בן-גוריון בתהליך הדרגתי לאחר כינונה של המדינה הריבונית.

האזרח החלוץ

מושג האזרחות משמש את המדינה המודרנית כאמצעי לתחום את גבולות השייכות אליה, תחום שנעשה על ידי זיהוי אנשים מקבוצה אחת כחברים במדינה והגדרת אחרים כ'זרים'.²⁴ מעצם הגדרת ההשתייכות הזאת נגזרות זכויותיו של האזרח וחובותיו שבדרך כלל המדינה היא זאת שקובעת אותן. אך למושג, שהוא רבגוני ומושא למחקרים ולתאוריות, כמה משמעויות נוסף על המשמעות התחוקתית הפורמלית הבאה לידי ביטוי בשיוך; כך למשל

21. ניר, 'חלוצים וחלוציות במדינת ישראל', עמ' 122.

22. ד' בן-גוריון, 'ציווי המהפכה היהודית', דברים בכינוס המשמרת הצעירה, חיפה, כ-כא באלול תש"ד, במערכה, ג, עמ' 207.

23. שם, עמ' 207.

24. R. Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, London & Cambridge, MA 1992, p. ix

המושג הוא ביטוי לשורה של זכויות שמגדירות את מקומו של האדם בהיררכיה החברתית או ביטוי להשתתפותו הפעילה של היחיד בקהילה שהוא משתייך אליה.²⁵ סליגמן מנסה לתרום להבנת מושג האזרחות ומסתייע בשתי מגמות מוקדמות יותר במחשבה המדינית: החברה האזרחית מצד אחד והמעלה האזרחית (virtu) מצד אחר. שתי המסורות עוסקות (אמנם מנקודות מוצא שונות) בהגדרת היחסים שבין הפרט לחברה, ושתייהן מניחות יסודות למה שדורקהיים מכנה 'קהילה מוסרית' כיסוד לחיים החברתיים.²⁶ גם ג'נוסקי מתייחס לקבוצת תאוריות דורקהמיות הטוענות שנוסף על האזרחות כהגדרה חוקית, קיים היבט של אזרחות שמתבטא בין השאר בהתנדבות של קבוצות פרטיות וללא כוונת רווח בחברה האזרחית.²⁷ גישה זו באה לידי ביטוי בעבודתו החשובה של דה טוקוויל, שמאז פורסמה בשנת 1835 הייתה מקור השראה לחוקרים רבים שטענו כי איכות החיים הציבוריים במדינה מושפעת מאוד מנורמות ומרשתות של מעורבות ומחויבות אזרחית (civic engagement).²⁸ ברור אפוא שהדיונים על המושג האזרחות חרגו מאז ומתמיד מתחום הזכויות והחובות הפורמליות, והם נוגעים בשאלות של יחסי פרט וחברה והדרכים לבנייתה של קהילה מוסרית או סולידרית. זה ההקשר שבמסגרתו אני מבקשת לדון בשימוש שעשה בן-גוריון במושג חלוציות ובמגמתו ליצור זיקה בין חלוציות לאזרחות. כשביקש בן-גוריון לצקת תכנים חדשים למושג החלוץ בהקשר של מחויבותו של האזרח כלפי המדינה, הוא התרחק מן ההגדרות של האזרחות כתיחום של 'השתייכות' ו'איהשתייכות'. בויקה שיצר בין החלוץ לאזרח ביקש בן-גוריון לעצב את דמותו של האזרח הישראלי כאדם מחויב ומעורב, או ליתר דיוק אדם שמחייב עצמו למעורבות. 'מחייב עצמו', שכן שלא כמו חובות שמוגדרות בחוק ומחייבות כל אורח באשר הוא, במקרה של ביטויי החלוציות מדובר

25. J. N. Shklar, *American Citizenship: The Quest for Inclusion*, USA 1997 (1st ed. 1991), pp. 1-23, שקלר מתייחסת לארבע המשמעויות העיקריות המשמשות למושג אזרחות בהקשר של ההיסטוריה והחברה האמריקנית. הדברים מעידים על רבגוניותו של המושג ועל מגוון הקשריו. T. Janoski, *Citizenship and Civil Society*, Cambridge 1998 [hence: Janoski, *Citizenship and Civil Society*], pp. 6-8.
26. א"ב סליגמן, 'השגות על תפיסות החברה האזרחית והמעלה האזרחית בעשור האחרון של המאה ה-20', בתוך: 'פלד וע' אופיר (עורכים), ישראל: מחברה מגוייסת לחברה אזרחית?, תל אביב 2001, עמ' 95-96.
27. Janoski, *Citizenship and Civil Society*, p. 7.
28. א' דה טוקוויל, הדמוקרטיה באמריקה (תרגום: י' טברסקי וי' מרגלית), ירושלים 1970, ראו למשל עמ' 204-207; וכן ראו סקירתה של ת'דה סקופול על פולמוס ה'מחויבות האזרחית' (the civic engagement) T. Skocpol & M. Fiorina, 'Making Sense of the Civic Engagement Debate', In: (debate Idem., *Civic Engagement in American Democracy*, Washington, DC & New York, NY 1999, pp. 1-23 בכלל העבודות העכשוויות שמתבססות על הנחותיו של דה טוקוויל אפשר לציין למשל את עבודתו של רוברט פטנן על שאלת הדמוקרטיה באיטליה: R. D. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ 1993

במערך של חובות שהמדינה אין בכוחה לחייב למלא. זהו מערך של חובות שהיחיד צריך לקבל עליו מתוך 'בחירה חופשית'.

זו נקודת המפתח שבלעדיה אי-אפשר להבין את 'האזרחות החלוצית' או 'החלוציות האזרחית' שביקש בן-גוריון לעודד ולעצב. בן-גוריון לא חשב שכינונה של המדינה הריבונית צריך להוביל לביטול תפקידיו של החלוץ או לביטולו של הרעיון החלוצי, אף שהשניים סימלו את לב לבה של ההוויה ההתנדבותית, הקדם-מדינתית, שאפיינה את ההיסטוריה הציונית עד 1948. הוא האמין שהחלוציות והחלוץ צריכים להשתנות ולהתאים את עצמם לצרכיה של המדינה. החלוץ, כך על פי בן-גוריון, הוא כעת אורח המדינה הבוחר להיות שותף אקטיבי במישורי חיים שיש לחזק.

למרות הקושי העולה לכאורה מן הניסיון לקשור בין התנדבות למסד מדינתי, בין תרומה מרצון ובין הכפפת הרצון לצורכי הרשות, מחקר זה מבקש להראות כי שני הדברים מתקיימים זה לצד זה ובזיקה זה לזה ולא רק בהקשר הציוני הישראלי, כי אם גם במרחבים ובזמנים אחרים. שכן אזרחות, כמו שקובע ג'נוסקי, נוגעת בראש ובראשונה למערכת היחסים שבין האזרח למדינה.²⁹ אבל גם אם נסמכים על מחקרים אמפיריים בנוסח מחקרה של ת'דה סקוקפול שבחנה למשל את תרומתה של רשות הדואר האמריקנית לקידום של ארגונים התנדבותיים,³⁰ אפשר לראות כי הסתירה לכאורה שמצאו רבים בהצעתו של בן-גוריון לקשור בין המחויבות האזרחית החלוצית ובין ממסדי המדינה בלי להטמיע אותה לחלוטין בתוכם איננה בהכרח סתירה, אלא אורח מחשבה שמבטא מציאות במדינות רבות, בזמנים שונים ובצורות ביטוי מגוונות.

למרות כל זאת התקבל ניסיונו של בן-גוריון במידה רבה של חשדנות והתנגדות בחברה הישראלית של שנות החמישים, וכמו שנראה, לא רק מצד נציגי התנועות האידאולוגיות שחששו למעמדן ולבכורתן, אלא גם מצד צעירים שחיפשו חלופה לתרומה ולעשייה שלא במסגרות החלוציות הטרומ-מדינתיות המקובלות. עבודה זו מבקשת אפוא להתחקות על הניסיונות לרתום את החלוציות למעורבות ולמחויבות אזרחית ישראלית, אך לא פחות מכך להתחקות על שורשי הקשיים או הכישלונות של הניסיונות הללו.

רעיון החלוציות במעבר למדינה ריבונית

'עם הקמת מדינת ישראל לא חלפה תקופת החלוציות; להפך, מעכשיו היא תכה גלים ותאדר ותגבר - כאשר לא עשתה אף פעם כי נמצא סדן לפטיש החלוצי'.³¹ את התזה הזאת,

29. Janoski, *Citizenship and Civil Society*, pp. 10-17.

30. T. Skocpol, 'The Tocqueville Problem', *Social Science History*, 21, 4 (Winter 1997), pp. 455-477.

31. ד' בן-גוריון, 'הממשלה ותכניתה' (8.3.1949), חזון ודרך, א, עמ' 71.

שהציג בן-גוריון עם הצגת תכניתה של הממשלה הראשונה, המשיך בן-גוריון להציג גם בשנים הבאות, בהודמנויות רבות ומול קבוצות מגוונות: הקמתה של המדינה איננה סוף הדרך, אלא רק ההתחלה, וזמנה של החלוציות עדיין לא תם. בן-גוריון הבין את מגבלותיה של המדינה שללא כוחות 'וולונטריים' ומחויבים לכלל, קרי חלוציים, לא תוכל להתמודד עם האתגר המרכזי הניצב לפניה – 'יצירת לכידות ותחושת סולידריות בקרב המוני האזרחים החדשים ועל ידי כך העמקת תחושת השייכות של הקבוצות ביחס למדינה.

ההגירה ההמונית שורמה אל המדינה בשנותיה הראשונות צירפה אל הגרעין היהודי הקיים בארץ ישראל מאות אלפי יהודים ממגוון של ארצות ותרבויות – ברמות שונות של חשיפה להשכלה ולמודרנה.³² בשל כך מצאה את עצמה מדינת ישראל מתמודדת עם בעיה מרכזית שעמה התמודדו גם מדינות חדשות אחרות שקמו באותם ימים באסיה ובאפריקה: כיצד הופכים את האזרחים המתגוררים בתוך גבולות המדינה לחברה מגובשת בעלת תודעה משותפת ותחושה של שייכות?³³ בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל הפכה אפוא ההתמודדות עם אתגר זה לעיקר העיקרים של ההנהגה והתבטאה בייחוד בסדר היום שבן-גוריון ביקש להציב ולקדם.

מעמדו כראש ממשלה ושר ביטחון בשנות המדינה הראשונות, ראה בן-גוריון בהתדרת 'הרוח החלוצית' משימה שיש לבצע באמצעות הארגונים שעמדו או שהיו צריכים לעמוד לדעתו לרשותה של המדינה. כמה מן הארגונים הללו היו חלק בלתי נפרד ממנגנוני השלטון של המדינה, כך למשל הצבא או המנגנונים הקולטים שעבדו בתיאום עם מוסדות התנועה הציונית. אחרים פעלו לצדם של ארגוני השלטון הממלכתיים: מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י) – מפלגתו של בן-גוריון – וכן תנועות ההתיישבות והתנועה הציונית על ערוצי הפעולה שלה בעולם היהודי כולו (ההסתדרות היא ארגון של 'תובעים' ולכן איננה נכללת כאן וגם מקבלת יחס אחר מבן-גוריון) – ככולם ראה בן-גוריון ערוצים הכרחיים שבאמצעותם תתממש החלוציות במדינה.³⁴

כמה מחקרים הבליטו את התפקיד שייחס בן-גוריון לצבא כארגון שבאמצעותו יכונן את האומה הישראלית. מחקרים אלה הבליטו את יתרון היעילות שייחס בן-גוריון לצבא על פני כל ארגון אחר, ודיברו על השפעת מרכזיותו של הצבא בכינונה של מדינת ישראל כאומה

32. הורוביץ וליסק, מצוקות באוטופיה, עמ' 17-18.

33. E. Shils, 'On the Comparative Study of the New States', in: C. Geertz (ed.), *Old Societies and New States*, New York, NY & London 1963 [hence: Shils, 'On the Comparative Study'], p. 3. וכן: הורוביץ וליסק, מצוקות באוטופיה, עמ' 12 ועוד מקומות.

34. המכנה המשותף של הארגונים שבן-גוריון ראה בהם את נושאי החלוציות החדשה היה היותם ארגונים 'תובעים', כלומר ארגונים שקיומם נועד לשרת ולתרום לכלל (כמו מפלגות או ארגונים ממלכתיים) בשונה מארגוני 'תובעים', שהם ארגונים שמתקיימים כדי לדאוג לצרכי חבריהם (כמו למשל איגודים מקצועיים).

במדים.³⁵ אל מול מחקרים אלה, שלטענתי מסתמכים בעיקר על התוצאה ומתעלמים מן הניסיונות שלא צלחו, אני מבקשת לחזק כאן הנחה אחרת, ולפיה בשנים אלה חתר בן-גוריון לרתום עוד שורה של ארגונים ומוסדות, ובראשם את מפלגתו מפא"י והתנועה הקיבוצית, לרעיון החלוציות החדשה. רק כישלון הניסיונות הללו, שמטבע הדברים היו תלויים בנכונות הציבור להתנדב, הבליטו את הצלחת ערוץ הפעולה הצבאי (שכמובן הסתמך הרבה פחות על אותה נכונות אישית) כערוץ שבמסגרתו הצליחה המדינה לממש את יעדי גיבוש האומה ובמסגרתה גם לשמר את רעיון החלוציות.

כשאנו ניגשים אפוא להתחקות על הניסיונות להטמיע את רעיון החלוציות כבסיס לעיצובו של האזרח הישראלי, עלינו לבחון את ניסיונותיו של בן-גוריון ואת פעולותיו בכל הערוצים המוסדיים הללו, שעל פי תבניות הפעולה המוכרות לבן-גוריון היו גיבוי הכרחי למימוש של רעיון החלוציות בדיוק כמו שהתנועות והמוסדות נזקקו מצדם לאישיות החלוצית כ'כוח הראשי להגשמת שאיפותיהן].³⁶ בן-גוריון ראה הכרח בזיקה שבין החלוץ – המתנדב, האדם היוזם הפרטי – ובין המסגרת המגבה את מעשיו. לאחר קום המדינה הצטרפה גם היא לשותפות זו כגורם מרכזי שאמור להכריע בהתלבטות על כיווני התפתחותה של העשייה החלוצית. אך במערכת היחסים שנוצרה בין החלוץ, התנועה החלוצית והארגון הממלכתי היה כעת הארגון הממלכתי דווקא (שהוא בעל העצמה הרבה יותר) בעמדה של נחיתות. את הקושי הזה הבין בן-גוריון ועל כן שב והדגיש כי 'אין אדם בכלל נעשה חלוץ לפי דרישת החוק' וכי 'יכלתה של המדינה להגביר הכושר החלוצי וההתנדבות מוגבלת כי אין גוזרים על חלוציות'.³⁷

חלוציות באמצעות מפלגה

גורני מראה שלאחר הקמת המדינה ראה בן-גוריון במפא"י אותה מפלגה פוליטית ש'תיתול על עצמה את התפקיד להדריך ולחנך את המוני העם ברוח החלוציות'.³⁸ ותצמיח עילית חלוצית להנהגת המדינה והחברה בכל התחומים. לאמתו של דבר בשנות המדינה הראשונות שאף בן-גוריון להפוך את מפא"י למפלגת אוונגרד חברתי.³⁹ המפלגה היתה אמורה להיות הזרוע שבאמצעותה תגיע המדינה אל אזרחיה, או ליתר דיוק אל אותם אזרחים שבאמצעותם

35. א' בן-אליעזר, דרך הכוונת, תל אביב 1995 [להלן בן-אליעזר, דרך הכוונת], עמ' 283; הורוביץ וליסק, מצוקות באוטופיה, עמ' 252. וכן על הניסיון להעביר את התפקידים ההתנדבותיים למסגרת הצבאית הממלכתית, שם, עמ' 155.

36. ד' בן-גוריון, 'חלוצים לישראל' (26.5.1950), חזון ודרך, ג, עמ' 42.

37. 'חוק שירות הביטחון', דברי תשובה, חזון ודרך, ב, עמ' 127.

38. 'גורני', 'הויניק האוטופי במחשבתו החברתית של דוד בן-גוריון', מבפנים, מט (תשמ"ח), עמ' 263.

39. בן-גוריון, 'לקראת תנופה חלוצית', מדברים במסיבת חברים (8.4.1949), חזון ודרך, א, עמ' 98.

יהיה אפשר לחולל שינוי חברתי. השאלה הגדולה (או המשימה הגדולה) שהעמיד בן-גוריון לפני מפלגתו היתה:

התפעל המפלגה במדינה אך ורק על ידי נבחריה בכנסת ובמשלה, או תדע להפעיל בתמידות ובשיטתיות את רבבות בוחריה, תפעילם בדיון, בכירור, בהכרעה ובביצוע - כשתנסה לקיים את תכנית ארבע השנים אשר עליה נוסדה הממשלה הנבחרת הראשונה בישראל?⁴⁰

הוא ביקש מהם להבחין בין 'מפלגת בחירות', שפועלת בכוח המנדט שניתן לה ביום הבחירות והקשר שלה לעם מסתכם בהצבעת האזרח לבית הנבחרים, ובין 'מפלגה חלוצית ודמוקרטית', שמקימת קשר מתמיד עם 'ההמונים המיוצגים על ידה - במשלטים המשקיים והצבאיים בכפר ובעיר, בים וביבשה'.⁴¹ בן-גוריון התייחס באופן מוחשי למעורבות הבוחר בנושאים שעל סדר היום של המפלגה, מעורבות שצריכה היתה לבוא לידי ביטוי בדיונים שיתקיימו בבתי חרושת, בבתי מלאכה, במשקים חקלאיים ובמרכזי עבודה סביב הצעות חוק שמובאות לכנסת. לא די בכך שהמפלגה 'תייצג' את העם. היא צריכה להיות מופעלת על ידי הרוב ולהפעיל אותו. לנגד עיניו של בן-גוריון עמדה מפלגה ש'במרכז פעולתה צריכה לעמוד היחלצות הנוער למפעלי התיישבות וביטחון והפעלת המוני הפועלים בביצוע המדינה'.⁴² זה גם הרקע ליזמת השח"ל - היוזמה להקים 'גדודים חלוציים מחברי המפלגה מבני 20, 25 או 30 לכל שרותי המדינה (חקלאות, נגב, ביטחון, ים, אויר, חינוך והדרכת עולים)'.⁴³

למרות ההסתייגויות הרבות שעוררו רעיונותיו של בן-גוריון באשר לתפקידיה של המפלגה השלטת ותפקידיהם של חברי המפלגה השלטת במסגרת המדינה,⁴⁴ הכריעו מנהיגותו וסמכותו. מפא"י קיבלה על עצמה ליזום ולארגן את 'השירות החלוצי לישראל', שכיוון את פעולתו לבני 20-30 המזוהים עם מפא"י. המתנדבים לשח"ל היו אמורים לכהן כמדריכים חקלאיים, מקצועיים או חינוכיים, בדרך כלל ביישובי עולים אך גם בצבא, ולמלא משימות שמכוונות לקליטה חברתית וחינוכית של העלייה החדשה. העבודה אמנם הייתה בשכר, אך נתפסה כהתנדבות מעצם הנכונות להירתם לעבודה מעין זו.⁴⁵ מדיניות הגיוס התבססה על כך שכל סניף יביא את מתנדביו. בהגדרת 'החלוציות' נכללו בשח"ל כל הצעירים בטווח הגילים המתאים, וכן מבוגרים שהיו נכונים לפעול במגורים הרצויים. היה בכך משום ביטוי לכאורה למסרים שביקש בן-גוריון להטמיע בציבור הישראלי ולפיהם החלוציות יכולה להכיל בתוכה

40. שם עמ' 101.

41. שם.

42. שם, עמ' 103.

43. יומן בן-גוריון, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג), 16.4.1950.

44. על הדיון במפא"י על אודות השינוי באופייה ובתפקידיה של המפלגה לאחר הקמת המדינה והקושי להתמודד עם מפלגה בעלת אופי המוני ראו: קבלו, 'בן-גוריון: רעיון החלוציות ונושאו', עמ' 71-73.

45. צ' צמרת, 'חלוציות מגוייסת: עלייתו ונפילתו של השירות החלוצי לישראל', קתדרה, 67 (1993), עמ'

כל אחד ללא קשר לרקע התרבותי או ההשכלתי שלו,⁴⁶ אבל לאמתו דבר נבע ההרכב הדמוגרפי הייחודי הזה בעיקר מאי־נכונותם של המגזרים באוכלוסייה שכבר השתייכו למחנה החלוצי במשמעויותיו המקובלות עד אז – בני ההתיישבות העובדת – להצטרף ליוזמה. רוב המתנדבים הגיעו בסופו של דבר מן השכבות החלשות יותר באוכלוסייה ומשיקולים של מציאת מקום עבודה, ורק מעטים ראו בו אותו קטר חברתי־מוסרי שאליו התכוונו בן־גוריון וחבריו כשיזמו את הקמת המסגרת. כ־200 מתנדבים בסך הכול באו מבני היישוב הוותיק, ובנובמבר 1953 התברר כי השח"ל גם צבר גירעונות כספיים גבוהים בהיקף של 20-30 אלף לירות.⁴⁷

למרות ההתגייסות המעשית של מנהיגות מפא"י לסייע להקמת השח"ל, נראה שמלכתחילה היה פער בין סדר היום שביקש בן־גוריון להציב במפלגתו ובין סדר היום שנראה לחברי מפא"י הכרחי, מרכזי או אפשרי – פער שהיה כפי הנראה קשה מאוד לגישור.

חלוציות באמצעות צבא

לצד הניסיון להפעיל את המפלגה כסוכן חלוציות, פעל בן־גוריון לרתום את המסגרות הממלכתיות ובראשן הצבא לקידום החלוציות במשמעויותיה ה'וותיקות' והעכשוויות גם יחד. 'חוק שירות הביטחון' שנחקק בכנסת בינואר 1950 הגדיר בבירור את תפקידה של המדינה ביצירת מסגרות חובה שבתוכן החלוציות תמומש.⁴⁸ בדיון על 'חוק שירות הביטחון' בא גם לידי ביטוי האופן שראה בן־גוריון בצבא גורם מחנך שעומד לרשות המדינה לביצוע מכלול של יעדים:

עלינו לעקור ולהרוס את ההנחה המוטעית שירשונה מארצות ירודות ומפגרות שצבא על פי עצם הווייתו הוא דבר מה מטמטם משפיל ומגוון - - - צבא במדינה מתוקנת יכול להיות, וצבאנו חייב להיות, גורם מחנך, מעלה ומבריא.⁴⁹

באמצעות הטיעון הזה נימק בן־גוריון את ההחלטה לכלול במסגרת השירות הצבאי שנה שלמה שתוקדש לחינוך חלוצי במסגרת צבאית. על פי החוק היה אמור כל מתגייס להישלח לשנה של הכשרה חקלאית, שבה היו המתגייסים העולים אמורים לקבל גם שיעורי עברית והעשרה תרבותית.

46. ד' בן־גוריון, 'דברי תשובה' בוויכוח בוועידת ההסתדרות (29.5.1949), חזון ודרך, א, עמ' 173; 'על התמדת החלוציות' (18.8.1950), חזון ודרך, ב, עמ' 268-269.

47. צמרת, שם, עמ' 156, 160-162.

48. ד' בן־גוריון, 'חוק שירות הביטחון (תיקון) תש"י-1950 – דברי תשובה', חזון ודרך, ב, עמ' 127.

49. ד' בן־גוריון, 'חוק שירות הביטחון תש"ט', דברים בישיבה השישים ושמונה של הכנסת הראשונה (15.8.1949), חזון ודרך, א, עמ' 216.

מסגרת צבאית-אזרחית זו היתה אמורה לתת את המענה לתפיסה הביטחונית שהשתיתה את הביטחון על יישובי ספר שמתיישביהם אמורים היו להיות אזרחים-חייילים. ההתיישבות בספר היתה עוד רכיב בחלוציות האזרחית שביקש בן-גוריון לקדם - רכיב שינק מתוכני החלוציות הטרומ-מדינית, ושכעת, להבטחת מימושו, ביקש בן-גוריון לרתום גם את הממלכה באמצעות אחד מן הכלים העומדים לרשותה - הצבא.

'חוק שירות הביטחון', שהתייחס לאוכלוסייה מגיל 14 (גדנ"ע) ועד גיל 49 (שירות מילואים), הפך את רוב מדינת ישראל לאוכלוסייה מגויסת.⁵⁰ מזווית אחת אפשר לראות בחוק את המגמה להבטיח את יכולתו הצבאית של העם בשעת חירום, ולו גם במחיר מיליטריזציה של החברה, אך מזווית אחרת ניתן לראות בו החדרה של יסודות אזרחיים כמו חינוך, תרבות והתיישבות אל תוך השירות הצבאי ועל ידי כך ריכוך ואזרוח של המסגרת הזאת.⁵¹ בסופו של דבר הסעיף המדבר על הקצאת שנה מן השירות להתיישבות החקלאית לא יושם מעולם, בשל צורכי הביטחון המוגברים שחיבו לנצל את מלוא שנות השירות להכשרת החיילים ללחימה. אך למרות זאת לא בוטל הסעיף בחוק ונותר כהצהרה בדבר תפקידו של הצבא כסוכן של המדינה לקידום החלוציות החדשה. בסעיף העבודה החקלאית בחוק ניתן לכאורה לראות חיזוק לרעיון החלוציות במשמעויותיה הוותיקות, אך בעצם היה כאן ניסיון להכיל את המושג על מגזרים רחבים ככל האפשר בחברה הישראלית כחלק מהתפיסה שביקשה להקנות לדור הצעיר מידה של מעורבות ומחויבות אזרחית או 'סגולה אזרחית', ולא רק שיוך אזרחי.

בסופו של דבר מומש הרעיון רק במסגרת הנח"ל, וכך היה בו משום המשך ברור לקו החלוצי הסקטוריאלי שקידמו תנועות הנוער בשם תנועות ההתיישבות. עם זה, מבחינת התנועות היה כאן מעבר חד מכפיפות לתנועה או למפלגה לקבלת מרות של סוכן ממלכתי - הצבא.⁵² בשונה מן הנח"ל היה הגדנ"ע ביטוי מובהק למגמה החדשה של בן-גוריון לצקת תכנים חדשים אל תוך המושג חלוציות מתוך כוונה להפכו למסד לעיצובו של האזרח הישראלי. מסיבה זו בלט העיסוק בגדנ"ע בסדר יומו של בן-גוריון כשר ביטחון ובייחוד סמוך לפרישתו הזמנית לשדה בוקר, כשניסה לחולל כמה שינויים מבניים מהותיים בצה"ל מתוך כוונה שהמשכיותם תובטח גם בהיעדרו.

שלא כנח"ל יועד הגדנ"ע בראש ובראשונה להיות מסגרת מחנכת לבני נוער לפני הגיוס. משום כך ראה בו בן-גוריון כלי ממלכתי בטוח להעברת מסרים ויצירת הלכי רוח. יתרה מכך, הגדנ"ע היה אמור לספק מסגרת פעולה שתאפשר לצעירים במהלך שירותם הצבאי ולאחריו לבטא את מעורבותם האזרחית על ידי השתלבות בעשייה חינוכית בעיקר בקרב העולים. הגדנ"ע היה אמור גם לספק לבן-גוריון את ההוכחה שאפשר ליצור תנועת נוער

50. בן-אליעזר, דרך הכוונת, עמ' 291.

51. לסקירה תמציתית של הגישות בעניין זה ראו: בן-אליעזר, דרך הכוונת, עמ' 283.

52. על הפולמוס סביב הקמת הנח"ל והשפעותיו האפשריות על האוטונומיה היחסית של תנועות הנוער ראו: ש' קרן, בין השיבולים והחרב, תל אביב 1991, עמ' 93-116.

ללא זיקה פוליטית מוגדרת. במילים אחרות, הגדנ"ע היה אמור להוכיח שהמדינה מסוגלת להפיק מתוכה ארגון שמתפקד כנושא חלוציות במקביל למפלגה ולתנועות ההתיישבות.⁵³ בן-גוריון רצה שהגדנ"ע יעשה בקרב הנוער העולה את כל מה שעושות תנועות נוער: 'שנעשה פעולה כזאת, שלא יהיה צורך בתנועות נוער בקרב הנוער הזה'. המסגרת הצבאית שבתוכה ובחסותה פעל הגדנ"ע היתה שולית בעיניו של בן-גוריון, והוא טרח להבהיר כי החינוך החלוצי, ולא האימון הצבאי, הוא העיקר.⁵⁴ כמו בניסיון להפוך את המפלגה לסוכן של המדינה לשם חיזוק המעורבות והמחויבות האזרחית, גם כאן נתקל בן-גוריון בביקורת מצד אלה שטענו שהכוונה להקצות לגדנ"ע את חיילי הנח"ל שיועדו להדרכה בתנועות הנוער תפגע אנושות בתנועות וממילא לא תפיק אותן התוצאות, שכן המניע האידיאולוגי הוא גורם מהותי ומכריע בעבודה החינוכית.⁵⁵ על הנימוקים הללו, שהשמיע בפניו ב"צ אילן, ראש אגף הנוער והנח"ל, הגיב בן-גוריון ואמר:

יש אידיאולוגיה חדשה, והיא האידיאולוגיה של העם כולו. האידיאולוגיה לא היתה קיימת מקודם מפני שלא היתה לה מסגרת, אמנם להלכה היא קיימת, אבל למעשה לא. התנועות האלה [תנועות הנוער] אינן משרתות את האידיאולוגיה הזאת, אבל מדוע לא יתנו את 2.5 השנים שהם צריכים לתת לעם?⁵⁶

אפשר למתוח קו ברור בין הדברים האלה לפולמוס 'בוש ונכלם' וספיחיו (ראו להלן) ולתביעתו מחברי מפא"י בהתיישבות העובדת לקבל את העובדה שעליהם להיות מיישמי הרעיון החלוצי ומוביליו במסגרת הארגון המפלגתי הפועל על פי מדיניותה וסדר יומה של המדינה. גם כאן ציפה בן-גוריון מתנועות הנוער החלוציות להניח בצד את השקפותיהן הייחודיות ולהשלים עם כך שהחלוציות תתממש באמצעות ארגון ממלכתי - הגדנ"ע, ולאור מדיניות וסדרי קדימויות שתקבע המדינה.

מדבריו של בן-גוריון גם עלה כי השימוש בגדנ"ע כארגון חינוכי-חלוצי לא היה פתרון של פשרה בשל היעדר פתרון אחר, אלא בחירה מודעת בגוף שבשל היותו בעל שייכות צבאית ועל כן ממלכתית, היה מובטח מפני חדירה של השקפות עולם פרטיקולריסטיות. הדרך לחבר את הנוער העולה לכלל החברה הישראלית עברה בעיני בן-גוריון במסלול

53. את משיכתם של מפא"י ובייחוד של בן-גוריון וברל ל'חזון האחדות הציונית' מימשה לפרק זמן קצר קבוצה של פעילים ציונים מאנשי שארית הפלטה דווקא. הללו דבקו ברעיון האחדות היהודית לאחר המלחמה והקימו את ההסתדרות הציונית המאוחדת של שארית הפלטה' ואת תנועת הנוער הרשמית שלה: 'נח"ם' - נוער חלוצי מאוחד. לא במקרה קיבלו הללו סיוע ותמיכה מן השליחים שהיו קשורים לבריגדה, רובם חברי מפא"י ותלמידיהם של בן-גוריון וברל. ראו: ז' מנקוביץ, 'הציונות ושארית הפליטה', בתוך: י' גוטמן וע' דרכסלר (עורכים), שארית הפליטה 1944-1948, ירושלים 1985, עמ' 202-204.

54. דברי בן-גוריון בישיבת המטה הכללי (23.4.1953), ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 540/55 תיק מס' 113. את הדברים הללו אומר בן-גוריון כשהוא דן באתגר שילובם של 80 אלף בני נוער שאינם מקבלים כל חינוך במסגרות חינוכיות.

55. קבלו, 'בן-גוריון: רעיון החלוציות ונושאו', עמ' 95-96.

הכשרה שידגיש את המחויבות ואת הנאמנות למדינה ולא לסקטור מסוים בתוכה – כך פירש את הפעולה החינוכית של תנועות הנוער. היתה זו עובדה שתנועות הנוער לא הצליחו להגיע אל הנוער העולה, אבל מבחינתו של בן-גוריון כנראה לא היה בזה בהכרח פגם, שכן מבחינתו היה הגדנ"ע – כמסגרת ממלכתית ששייכת למדינה ומבטאת השקפה רעיונית כוללת ולא פרטיקולרית-סקטוריאלית – המסגרת המתאימה יותר לחינוכם של אותם צעירים. בלי להתייחס כרגע לאיכות הפעולה של הגדנ"ע בבתי הספר, ברור כי בתקופה המדוברת נעשו מהלכים שמשמעותם היתה שינוי של סדרי העדיפויות של הגדנ"ע וההדגשים החברתיים שבפעולתו החינוכית.⁵⁷ המהלכים הללו שיקפו כאמור את עמדתו של בן-גוריון, שראה ב'חינוך החלוצי' של הנוער העולה יעד, ובארגון הגדנ"ע את הגורם המוסדי שייקח על עצמו לממש יעדים אלה. את המגמות הללו ניתן לאתר גם בדרך שניווט בה את מהלכי הקיצוץ התקציבי במשרד הביטחון בשנים שקדמו להצגתה של תכנית זו.⁵⁸

חלוציות באמצעות תנועות ההתיישבות

כפי שהחלוץ בספר יהושע היה יחידה צבאית, כך החלוץ המודרני הוא תנועה. התארגנויות הצעירים הציונים שהיוו את ראשוני ה'חלוצים' נכללו תחת הכותרת 'תנועות הנוער החלוציות'. הקשר של התנועות הללו עם התנועות הקיבוציות הלך והתהדק עד שנוצרה זהות ברורה בין החלוץ לאיש ההתיישבות העובדת.⁵⁹

עד לכינונה של המדינה לא היה ספק מהו הארגון המופקד על ההתוויה של המדיניות החלוצית, החינוך לחלוציות ואופני מימושה. תנועות ההתיישבות – ובייחוד התנועות הקיבוציות – באמצעות תנועות הנוער החלוציות היו הארגון שקיבל עליו את האחריות, שלא לומר המונופול, על הרעיון החלוצי. כשקמה המדינה, קיבלו המשימות ממדים ענקיים מעבר למה שהיה מוכר או ידוע לקיבוצים. במרכז העשייה עמד כעת המאמץ הכללי לקלוט את העולה האנונימי בעליית המונים באמצעות מכשירי הכפייה של המדינה.⁶⁰ על רקע נתונים אלה ציפה בן-גוריון ותבע מן הקיבוצים להיות שותפים למדינה, ויותר מכך – להוביל את מפעל קליטת ההמונים. רעיון זה לא הופיע אצל בן-גוריון לראשונה כעת. עוד בשלהי 1947 הוא הציג לפני בני המושבים את תחזיתו בדבר שינוי טיפוס המתיישב מן הטיפוס החלוצי, המונע על ידי הדחף הרעיוני, לטיפוס אחר לגמרי, שמאחוריו מוראות

56. ישיבת המטה הכללי, 23.4.1953, א"צ, 540/55 תיק מס' 113.

57. ד' דיון, כן, אנחנו הנוער – ספר תולדות הגדנ"ע, תל אביב 1977, עמ' 182.

58. ראו למשל: יומן בן-גוריון, 21.1.1952, אב"ג.

59. ניר, 'מיהו חלוץ?', עמ' 244.

60. ב' כנרי, לשאת את עמם, ההגשמה, השליחות והדימוי העצמי של הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1989

[להלן: כנרי, לשאת את עמם], עמ' 25.

השוואה.⁶² כבר אז ראה בבני הדור הצעיר בהתיישבות העובדת את מי שבאמצעותם אפשר יהיה לפתוח את שערי היישובים לצורכי המדינה, וכבר אז הביע את חששו מפני מה שכינה 'הסתמכות יתר' על המדינה כתחליף למסגרות ההתנדבות שבאמצעותן התבצעה הפעולה החלוצית בתקופת היישוב. בן-גוריון ראה בתנועות ההתיישבות את הגורם שבאמצעותו תכוון המדינה את העולים להתיישבות חקלאית ותבטיח את התערותם בה.⁶²

משלא הצליחו הקיבוצים לתת לכך מענה, התקיף אותם בן-גוריון בנאום שנשא בכנסת במסגרת הצגת התיקון ל'חוק שירות הביטחון'.⁶³ כסמל מן הנאום הזה נותר המושג 'בוש ונכלם', שבו השתמש בן-גוריון כדי להמחיש את אכזבתו מחלקו הבלתי מספק של הקיבוץ בקליטת העולים. הדברים שאמר בנאום ביטאו את המציאות החדשה שנקלעו אליה התנועות הקיבוציות, ולפיה הן מצאו את עצמן מוסטות 'מדרך המלך לשוליים של ההגשמה הציונית'.⁶⁴ לתפנית זאת היתה משמעות הרת גורל בעיקר לזרם הקיבוץ המאוחד, שכן הוא ראה בעצמו גוף שהחברה הישראלית נזקקת לו 'כמכשיר התישבות וקליטה וכקבלן היישוב לענייני ביטחון'.⁶⁵ בקיבוץ הארצי, לעומת זאת, לא חשבו שקליטת העלייה ההמונית תשפיע על הרלוונטיות שלו, שכן ממילא לא האמינו שם בשיטת הקליטה הזאת.

אך אף שהיו בעמדתו של בן-גוריון אלמנטים מקשרים עם עמדת הקיבוץ המאוחד, לא נוצרה כל התקרבות ביניהם, שכן נוסף על הקרע הפוליטי הקשה שהיה קיים ממילא בין מפא"י ל'תנועה לאחדות העבודה' (כעת חלק ממפ"ם), ושהשכלותיו הלחלו אל תוך יישובי 'הקיבוץ המאוחד', לא הסתפק בן-גוריון בהצהרה בדבר ציפיותיו, אלא ביקש גם להכתיב את הדרך למימושן. מבחינתו היה הפתרון לאי-נכונותם של העולים להשתלב בדרך החיים הקולקטיבית טמון בהעסקתם כעובדים שכירים. אך בהצעה הזאת ראו כל התנועות (הקיבוץ הארצי, הקיבוץ המאוחד, חבר הקבוצות והקיבוץ הדתי) איום על עצם מהותן וקיומן הייחודי. כך אירע שלמרות ההבדלים המהותיים בין התנועות בכל מה שנוגע להבנת תפקידן ביחס לעלייה, טושטשו הבדלים אלה על רקע הוויכוח סביב נושא העבודה השכירה.

חשוב לציין כי המחלוקת של בן-גוריון עם התנועות הקיבוציות לא נגעה לכל תחומי הביטוי של החלוציות. כך למשל ביזמת ההתיישבות של התנועה הקיבוצית באזורי הספר השוממים לא נוצרה כל סתירה בין הגדרת היעדים של התנועה הקיבוצית ובין הגדרת היעדים של המדינה. ואולם בכל הקשור לקליטת העולים נוצרה התנגשות שנבעה בראש

61. 'גבע, 'שוב הארץ בראשית ימי המדינה - בין התיישבות חלוצית להתיישבות המונית', יעד, 2, 20 (1989) [להלן: גבע, 'שוב הארץ בראשית ימי המדינה'], עמ' 97.

62. גבע, שם, עמ' 98.

63. ד' בן-גוריון, 'חוק שירות הביטחון (תיקון) תש"ו-1950 - דברי תשובה, חזון ודרך, ב, עמ' 124-134.

64. כנרי משתמש בביטוי זה כדי להמחיש מה קרה לתנועה הקיבוצית כשקיבלו המשימות ממדים 'ענקיים' מעבר ליכולתם, כנרי, 'לשאת את עמם, עמ' 25.

65. א' צור, 'החלה יציאת מצרים - ומה יעשו חלוצינו? הקיבוץ במבחן העלייה ההמונית', עיונים בתקומת ישראל, 9 (תש"ס) [להלן: צור, 'החלה יציאת מצרים - ומה יעשו חלוצינו?'], עמ' 325.

ובראשונה מניסיונו של בן-גוריון לראות בפעולת הקליטה ההמונית של האוכלוסייה, בתוך הקיבוץ או באמצעותו, פעולה בעלת ערך או משמעות חלוציים. חברי הקיבוץ המאוחד אמנם ראו בעצמם אוונגרד שאמור להוליך אחריו את העם כולו, אבל ההנחה היתה שהעם יצטרף למחנה שמייצגים חברי הקיבוצים, ולא להפך.⁶⁶ ההתנגדות לניסיון לכפות את הקליטה ההמונית נבעה גם מסיבות פרקטיות - מהקושי להטמיע בקהילות הקיבוציות הקטנות את ההמונים הזרים לתרבות ולאורח החיים בלי לפרק לחלוטין את המרקם החברתי העדין הקיים.⁶⁷

בן-גוריון אמנם ראה בתנועות הקיבוציות את אחד הגורמים שמופקדים מטבע הדברים על ביצוע ועל מימוש יעדים שאי-אפשר לבצע באמצעות חוק ושכדי לבצעם נחוץ רצון חופשי ואמונה ברעיון, אבל הוא גם ראה במעורבות הקיבוצים במעשה החלוצי אקט שמכוון כלפי פנים - למען הבטיח את מעמדם כגורם בעל השפעה וערך בחברה. הוא ציפה אפוא שהתנועה הקיבוצית תראה ותוציא לנצל את האפשרויות שפתחה לפני המדינה - אפשרויות שביטויין התגלם במאגר כוח אדם עצום שהועמד לרשותה ובעתודות קרקע ריקות שציפו לגאולה. שני הרכיבים האלה - שכל שנות המנדט היו בעוכריה של התנועה הקיבוצית ועמדו כמחסום בפני צמיחה והתפתחות - כעת משקמה המדינה נפרצו. בן-גוריון ציפה שהארגון בעל יכולת הביצוע בתחום של יישוב הארץ ינצל את פתיחת השערים הזאת - הדמוגרפית והקרקעית - וירצה לפרוץ קדימה. הוא גם ציפה שהקיבוצים יבינו שלשם כך עליהם להרחיב את תפיסת התפקיד שלהם:

לא די לסייע לעולים ללכת לכפרים הנטושים, לא די ללכת אל העולים ולהביא אותם אל משקי הקיבוץ הקיימים. יש לנו בעיה של רכבות עולים, שמוכרחים להפנותם לחקלאות, ויש לנו בעיה של שטחים ענקיים ולא רק השטחים המצומצמים של המשקים הקיימים, שמוכרחים לעבד אותם על ידי עולים אלה ובתנופה חלוצית רבה של וותיקי ההתיישבות והנוער.⁶⁸

אל ההתמודדות עם השאלות הללו ניגשו כאמור שני הצדדים כשבאמתחתם מחלוקת אחרת - סוערת לא פחות - המחלוקת הפוליטית. טענה ידועה היא כי לבן-גוריון היה עניין להחריף

66. א' כפכפי, תמורות באידיאולוגיה של הקיבוץ המאוחד בתקופת המלחמה הקרה 1944-1954, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1986, עמ' 102.

67. בכינוס חברי מפא"י מההתיישבות העובדת שהתכנס בקרית חיים בא קושי זה לידי ביטוי. ראו: 'שירות חלוצי לישראל - כינוס ארצי של פעילי המפלגה בהתיישבות העובדת, קרית חיים, 26.5.1950', חוברת בהוצאת מפלגת פועלי ארץ ישראל, יולי 1950, עמ' 44; ברב-שיח בנושא הנוער בישראל שקיימה מפא"י בינואר 1951 בבית ברל, אמר הלל ברזל מתנועת הצופים: 'המשבר שתנועת הנוער שרויה בו קשור במסגרת, בממדים. הקמת המדינה הרסה את הממדים הזעירים שהורגלנו אליהם [...]'. ראו: דברי שיח ב' - הנוער בישראל, קובץ בהוצאת מפלגת פועלי ארץ ישראל, 1951, עמ' 78-79.

68. ד' בן-גוריון, 'המהפכה ההיסטורית עדין בראשיתה', דברים בפתיחת ועידת ההסתדרות (24.5.1949), חזון ודרך, א, עמ' 155.

את העימות עם התנועה הקיבוצית מתוך כוונה להביא לידי הכרעה פוליטית בקיבוץ, שהיה מסוכסך ומפוצל בין תומכי מפ"ם לתומכי מפא"י.⁶⁹ אך עם זה התקפתו על הקיבוץ – שתומכי מפ"ם בקיבוצים ראו בה התקפה בעלת מניעים פוליטיים – פגעה לא פחות בתומכי מפא"י בקיבוצים ולאחר מכן בתנועה הקיבוצית שהוקמה על בסיס חברים אלה – איחוד הקבוצות והקיבוצים. בין כך ובין כך ברור שללא כל קשר למאבק הפוליטי, היה כאן ביטוי מובהק לנטייתו של בן-גוריון לצאת מנקודת המוצא של המציאות אל ניסוח יעדים מעשיים ורעיוניים, וכן ביטוי לקושי של התנועה הקיבוצית לעשות כן. ההתנגשות גם ביטאה את השינוי המהותי שביקש בן-גוריון להכתיב בסדר הקדימויות האזרחי במדינה לנוכח השינויים הדמוגרפיים ואתגר הריבונות, ובפרשנותו החדשה והמרחיבה למושג החלוציות.

בנאום 'בוש ונכלם' לא הואשמה התנועה הקיבוצית על שלא יזמה, אלא על שלא נענתה. בן-גוריון ציפה מהקיבוץ לספק את כוח האדם החלוצי – כלומר אנשים שמוכנים לתת מעצמם למען הכלל, בעלי תכונות מתאימות של שירות והתמסרות – וכן לספק את מסגרת הפעולה שבאמצעותה ובתוכה תוכל להתממש אותה חלוציות. הקיבוצים לא נדרשו לנסח ולהגדיר את תוכני החלוציות ואת יעדיה, ואף לא ניתנה להם האפשרות לבחור את הדרך למימושה, שכן גם כאן פתר בן-גוריון את הבעיה בשבילם, באמצעות רעיון העבודה השכירה. אין תמה אפוא שהדבר עורר מורת רוח בתנועה הקיבוצית החלוצית, שראתה בכך ניסיון להפיק ממנה את אחד האלמנטים המרכזיים שמהם ינקה את כוחה – היותה מרכז רעיוני שבעצם קיומו סימל את מימושה האולטימטיבי של החלוציות. את הקושי הזה המחיש צור כשכתב שבן-גוריון 'חתר להפוך את אנשי התנועה הקיבוצית לחיילים בצבא הקליטה – צבא שמטוה שוכן במשרדי הממשלה'.⁷⁰

המטענים האידיאולוגיים והפוליטיים הקשים שעל הרקע שלהם החל פולמוס 'בוש ונכלם' הבטיחו שלפחות אנשי מפ"ם בתנועה הקיבוצית לא יעמידו את קיבוציהם ואת חבריהם לרשות יעדי המדינה. בן-גוריון התמקד אפוא בניסיון להשפיע על אותם חלקים בתנועה הקיבוצית שהיו מזוהים עם מפא"י ושבהם היתה למנהיגותו סמכות ומרות.

איחוד הקבוצות והקיבוצים התארגן לכלל תנועה בקיץ 1951, אך את מוסדותיו הרשמיים והמשותפים (פורשי הקיבוץ המאוחד ואנשי חבר הקבוצות) ייסד לקראת סוף אותה שנה. בן-גוריון לא נמנע מלהפעיל על נציגי האיחוד את כל כובד משקלו בניסיון לקשור אל הגדנ"ע גורמים מתחכים שיצאו משורתיו. את נאומו בוועידה השנייה של איחוד הקבוצות והקיבוצים, שהתכנסה באוקטובר 1953 בקיבוץ אפיקים, מיקד אפוא בפעולה הנדרשת מן התנועה כדי לסייע בקירוב הנוער העולה. לצעירי האיחוד קרא כאמור להתגייס לצבא כדי להשתלב בגדנ"ע במסגרת פעילות חינוכית.

לדעתו של בן-גוריון, שהוצגה בוועידת האיחוד באפיקים, הסיכוי היחיד לשמור על אורה החיים השיתופי היה טמון בחינוך הדור הצעיר מקרב אוכלוסיית העולים, שכן הוריהם לא

69. ראו למשל: צור, 'החלה יציאת מצרים – ומה יעשו חלוצינו?', עמ' 333.

70. צור, 'החלה יציאת מצרים – ומה יעשו חלוצינו?', עמ' 334.

קיבלו את החינוך ואת המטען הנפשי שקיבלו אנשי העלייה השנייה והשלישית, ולא נשאו בתוכם את המטען הרוחני שהיה יכול להובילם לרצות לחיות באורח חיים כזה:

[...] החומר האנושי הזה שבנה את הקבוצה - חומר אנושי יחיד במינו, אשר הוא היה מסוגל מתוך אידאה לעשות את הקפיצה הזאת אל ראש ההר בבת אחת ומצא בתוכו את הכוחות המוסריים לעשות את זה - זה לא דבר אשר מתגלגל ברחובות, ואני חושב שעמים אחרים הם לא כל כך גרועים מאיתנו, אבל לא נמצא חומר אנושי כזה במקום אחר - - - ומה שלא עשו המהגרים, המליונים, שבאו לאמריקה - מדוע אתם דורשים מהמהגרים שבאו מעיראק ומתימן?⁷¹

בתביעתו לא ראה בן-גוריון רק סוג של הגשת עזרה, אקט פילנתרופי, אלא פעולה שעל התנועה הקיבוצית לבצע למען שימור ערכיה שלה. אם חברי הקיבוצים 'חפצי חיים המה', טען בן-גוריון, עליהם לדאוג 'להכשיר' את הדור הבא של העולים כדי להבטיח שיהיו מתוכם כאלה שיצטרפו אל צורת ההתיישבות שלהם. ההצעה שהציע להם היתה אפוא מוחשית ביותר מבחינתו: על איחוד הקבוצות והקיבוצים להקצות כ-50 צעירים בוגרי צבא שסיימו קורס קצינים לעבודה בגדנ"ע ולהדרכת נוער עולה וילדי שכונות.

מסלול ההכשרה אמנם לא יוכל להבטיח שהחניכים ישתלבו אחר כך בהתיישבות העובדת, אבל הוא יגביר לדעת בן-גוריון את סיכוייו של החניך ולהיעשות אזרח טוב יותר ואדם טוב יותר, בתנאי שהחינוך לא יהיה סקטוריאלי 'לשם גוף זה או אחר, אלא לשם הכלל, בשליחות הכלל'.⁷² הוא ציפה שנציגי הקבוצה הסקטוריאלי יצטרפו למסגרת ממלכתית שבה יחנכו ויכוונו על פי עקרונות יסוד ממלכתיים, ועל ידי כך יחזקו בסופו של דבר מבחינה מספרית ומהותית את הקבוצה הסקטוריאלי שייצגו, קרי את ההתיישבות השיתופית שבטיפוחה היה מעוניין. כשאמר בוועידת האיחוד שעל קיבוצי התנועה לפתוח את שעריהם לפני עולים ושעליהם להפריש כוחות מובילים מבני הדור הצעיר למען פעולה חינוכית בקרב צעירי העולים מתוך מחויבות לעצמם ולהמשך קיומם, המשיך למעשה את הקו שנקט בראשית המדינה כשטען שעל ההתיישבות העובדת להירתם להגשמת מטרות המדינה כדי להבטיח את המשך תפקידה ההיסטורי בתקומה היהודית.⁷³

הוא לא הבחין או אולי סירב להכיר בסתירה או בהתנגשות האינטרסים שעלולה היתה לצוץ בתנועות המיישבות כשעמדו בפני ההחלטה אם להקצות את בני הדור הצעיר המובילים שלהם (בוגרי קורס קצינים, בעלי כישורי הדרכה) לפעולות שיעבו ויחזקו בסופו של דבר את יישוביהם, או להקצות אותם כוח אדם מצומצם לפעולות חברתיות-קהילתיות שספק אם יניבו הצטרפות של מתיישבים חדשים למסגרות השיתופיות הקיימות.⁷⁴

71. שם, עמ' 31-32.

72. שם, עמ' 35.

73. גבע, 'ישוב הארץ בראשית ימי המדינה', עמ' 106.

74. קבלו, 'בן-גוריון: רעיון החלוציות ונושאו', עמ' 232-240.

התביעה להקצות כוחות הינוכיים לעבודה בגדנ"ע העידה על הנחת היסוד המרכזית של בן-גוריון ולפיה מובילי החלוציות החדשה הם בני הדור הצעיר במדינה – אזרחי העתיד ובעלי הפוטנציאל לשינוי חברתי. אך בכל הקשור להנחה זו היה פער עמדות גדול בין המנהיג ובין נציגי התנועות. פער זה בא לידי ביטוי אפילו בקרב אוהדיו ותומכיו מאיחוד הקבוצות והקיבוצים, שראו באופן אחר את מקומם ואת תפקידם של חברי הקיבוצים כאזרחי המדינה ואת מעורבותה של המדינה בלקיחת אחריות על הכוונת הפעולה החלוצית והסבתה לתחומים חדשים.

החלוציות המוסדית בפרשת דרכים

הקריאה לצעירי האיחוד להצטרף לגדנ"ע היתה הצעד האחרון של בן-גוריון בשלב המוסדי של 'הוולונטריזם הממושטר'.⁷⁵ בחמש השנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל מיקד בן-גוריון את ניסיונותיו לעורר 'חלוציות חדשה' בפנייה לערוצים שבאמצעותם מומשה החלוציות בתקופה שלפני קום המדינה, או בהסתייעות בגורמים ממסדיים מתווכים כמו המפלגה השלטת או ארגונים ממלכתיים. ניסיון זה נתקל בקשיים שמאפיינים חברות מסורתיות כשהחברים בקהילות הללו נדרשים להכפיף את ההזדהות האתנית, המשפחתית והתרבותית שלהם למחויבות כללית ולסדר אזרחי לא מוכר שנתפס לפעמים כעוין להם. בחברות מסורתיות דרישה כזאת נתפסת לעתים קרובות כאיום לשבש את ההגדרה העצמית של הקבוצה הפרטיקולרית. האדם המשתייך לחברה המסורתית חושש שהאוטונומיה שלו תיפגע על ידי הניסיון לשלבו או להטמיעו בתוך ההמון.⁷⁶

ניסיונו של בן-גוריון להפגיש בין המגזרים הוותיקים למגזרים החדשים בחברה הישראלית באמצעות הכפפת כולם למסגרות הממלכתיות תוך כדי הסתייעות במפא"י ובתנועות ההתיישבות נתקל גם כאן בתגובה מתגוננת. הקבוצות הוותיקות חשו שהכוונה להכפיף לסדר יום ממלכתי מאיימת על זהותן הקודמת – זו שעוצבה במציאות של מאבק לריבונות – והם התקשו לעכל את ניסיונותיו של המנהיג להנהיג שינוי זה.⁷⁷

75. במונח זה משתמשים ד' הורוביץ ומ' ליסק כדי לתאר את הגישה האידיאולוגית שביקשה לזווג 'רמה גבוהה של השתתפות חברתית במאמץ להשיג יעדים קולקטיביים עם שימוש באמצעי כפייה ממלכתיים', ראו: הורוביץ וליסק, מצוקות באוטופיה, עמ' 152.

76. C. Geertz, 'The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States', in: Idem (ed.), *Old Societies and New States*, New York, NY 1967 (1963), p. 108

77. דן הורוביץ מעיד בספרו האוטוביוגרפי כי ה'וותיקים' חשו מאוימים ממה שנתפסה בעיניהם ככוונת המדינה להשתלט על שאיפתם ל'יצירת תרבות ארץ ישראלית מקורית השואבת השראתה מהאתוס החלוצי של תקופת הישוב', ראו: ד' הורוביץ, תכלת ואבק, ירושלים 1993 [להלן: הורוביץ, תכלת ואבק], עמ' 43, וכן עמ' 44-46.

פילוס ערוצים ישירים

על רקע הכישלון של החדרת החלוציות האזרחית החדשה באמצעות מתווכים, וכחמש שנים לאחר כינונה של המדינה מסתמנת תפנית בדרך הפעולה של בן-גוריון. עתה ביקש המנהיג לפלס לעצמו ערוצי קשר והידברות ישירים עם בני הדור הצעיר בעיקר משכבת הוותיקים בישראל. אף שבהגדרת החלוציות נכללו כאמור אזרחים בעלי הכשרה מקצועית מגוונת,⁷⁸ מיקד בן-גוריון את מאמצי הפנייה הישירה בדור הצעיר – באותם אזרחים לעתיד שעדיין לא גיבשו לעצמם את דרכם בחיים ושלהערכתו עדיין היה אפשר להביאם לידי סטייה ממסלול חייהם השגרתי למען ההיחלצות למשימות לאומיות.

אין זה מפתיע שתפנית זאת התרחשה אצל בן-גוריון במקביל להחלטתו לפרוש מתפקידיו הרשמיים, וייתכן שגם שיקול זה היה לנגד עיניו כשהחליט לפרוש, שכן כעת משלא כיהן כראש ממשלה ושר ביטחון היה יכול להקדיש זמן ליצירת קשר עם אותם מגורים בחברה שבהם תלה את תקוותיו.⁷⁹ ערוצי הקשר החדשים הללו התבטאו בהתכתבות ישירה שקיים בן-גוריון עם בני נוער ובני הדור הצעיר ובהידוק הקשר עם ציבור המחנכים. בו בזמן גם החל להתהוות מעל דפי העיתונות שיח ציבורי שהקיף מחנכים, הורים, אישי ציבור, צעירים ובני נוער, והתמקד בשאלת מקומו, תפקידו ותרומתו של הדור הצעיר למדינה. בעיתונות היומית ובביטאונים הנוער הממלכתיים, התנועתיים ובעלוני בתי הספר הופיעו כתבות שעסקו בתפקידו ובייעודו של הדור הצעיר בכלל והנוער בפרט מצד אחד, וב'משבר' התוקף את הנוער ומונע ממנו מלהגשים את הציפיות מן הצד האחר.

מיפוי פעולותיו והתבטאויותיו של בן-גוריון בנושא זה בחודשי הפרישה הראשונים ובחודשי החופשה שקדמו להם מאפשר להבחין בהתרחקות מן השלב המוסדי או ה'ממוסד' של ה'זולונטריום הממושטר' לכיוון של קו הידברות 'ישיר' שבמסגרתו ניסה בן-גוריון לקדם את רעיונותיו בלי שיוזקק לתיווכן של המסגרות הארגוניות. בחלוקה גסה ניתן לראות שבתקופת הפרישה כיוון בן-גוריון את מהלכיו לשתי קבוצות עיקריות במדינת ישראל:

א. הנוער 'הלומד' – בני נוער, תלמידי תיכון ('בתי ספר בינוניים') שהשתייכו רובם למגזר ה'וותיק', כלומר הם והוריהם נולדו בארץ או עלו אליה לפני הקמת המדינה. בקבוצה זו נכללו חברי תנועות הנוער, שהיו כשליש מכלל הקבוצה, בני קיבוצים וכן תלמידי תיכון שלא השתייכו לתנועות הנוער ולעתים גם השתייכו לקבוצות חברתיות שכונו 'החברה הסלונית'. הכינוי 'הנוער המאורגן' התייחס לרוב חברי הקבוצה הזאת וציין את העובדה שהם היו כלולים במסגרת חינוכית כלשהי, אף שבמקורו התייחס

78. 'יעודי הרוח והחלוציות בישראל', שנתון הממשלה (תשי"ב), עמ' ט.

79. על הסיבות לפרישה ראו למשל: י' וייץ, 'אל הפנטזיה ובחזרה', עיונים בתקומת ישראל, 8 (תשנ"ח), עמ' 298-319; מ' ברז-הוהר, בן-גוריון, ב, תל אביב, 1977, עמ' 949-956.

הכינוי אך ורק לנוער שהיה מאורגן בתנועות נוער (כלומר כ-37% מכלל בני הנוער הלומדים).

ב. בני דור תש"ח - צעירים לאחר שירות צבאי, בני הדור שנלחם במלחמת העצמאות וכעת נמנו עם חבריו סטודנטים באוניברסיטאות, בני ההתיישבות העובדת וצעירים שהתגוררו בערים ובמושבות.

חוץ משתי הקבוצות האלה היו ברקע תודעתו של בן-גוריון עוד שתי קבוצות שעמן היה לו קשר רופף הרבה יותר ובדרך כלל באמצעות מתווכים:

א. הנוער ה'לא מאורגן' - בני נוער שלא למדו בבתי ספר תיכוניים רגילים (לעתים למדו במסגרות ערב), ובכללם רוב העולים החדשים ובני השכונות.

ב. הדור הצעיר בתפוצות - בעיקר אלה שהיו מזוהים עם ארגוני נוער ציוניים, ובייחוד צעירי ארצות הרווחה שנתפסו כבעלי פוטנציאל חלוצי, אך הדיאלוג עמם היה סבוך, עקיף וראשוני.⁸⁰

בניסיונות ההתקשרות של בן-גוריון עם הדור הצעיר משכבת הוותיקים אפשר להבחין בשני רבדים. ברובד האחד שימשה קבוצה זו כאמצעי להנהגה בכלל ולמנהיג בפרט להגיע אל השכבות ה'אחרות' - 'ישראל השנייה' ובעיקר בני הנוער בקבוצה זו. בהקשר זה נועדה הפנייה לוותיקים לגייסם לפעולה בקרב שכבות באוכלוסייה שלא היה להם מגע אתן, מתוך ציפייה שפעולות אלה יגשרו בין שתי שכבות האוכלוסייה. ברובד האחר - בניסיונות ההתקשרות עם הדור הצעיר הוותיק אפשר לראות מטרה לשמה; ניסיון לחזקם כקבוצה הנתפסת כגרעין החברתי הקשה שסביבו תגובש החברה הישראלית.

נקודת המוצא לניסיונות ההידברות של בן-גוריון עם בני הנוער והצעירים הישראלים הוותיקים והכוונה לרתום אותם לעשייה במישור החברתי-לאומי לא היתה קלה. החלקים בחתך אוכלוסייה זה שהיו מעוניינים בפעולה אזרחית במובן של הפגנת 'מחויבות אזרחית' היו מאורגנים זה מכבר בתנועות נוער או לחלופין בתנועות ההתיישבות, ועל כן רבים מהם ראו בניסיונותיו של בן-גוריון לקרוא להם לפעול עוד צעד במסגרת תכניתו הממלכתית, שתנפץ בסופו של דבר את המסגרות הקיימות שבתוכן פעלו. אלה שבחרו שלא להיות משויכים לארגון כלשהו עשו זאת בדרך כלל בשל תחומי עניין אחרים שהעסיקו אותם או שאיפות אחרות בחיים, ועל כן לא היו פתוחים במיוחד לשמוע מסרים בתחום החברתי-רעיוני שלא עוד אלא שבאו מלמעלה, מעולמם של המבוגרים.

לשתי הקבוצות ולכל התת-קבוצות והגוונים בקרב בני הדור הצעיר משכבת הוותיקים היתה משותפת התחושה הבסיסית שימי ה'גדולות' של המדינה כבר מאחוריהם, שהם חיים ב'יום קטנות', ב'יום שלמחרת', וההווה אין בו משום מצב מהפכני שדורש התגייסות לפעולה למען הכלל.⁸¹ אך נראה שאם אכן היה סיכוי לעורר צעירים מקבוצה זאת לפעול, הוא היה

80. קבלו, 'בן-גוריון: רעיון החלוציות ונושאו', עמ' 143-158.

81. הורוביץ, תכלת ואבק, עמ' 44-46; פ' קבלו, שם, עמ' 48-54.

טמון בראש ובראשונה בהצגת תכנית פעולה מוגדרת וערוצי פעולה מוגדרים. בסופו של דבר, כפי שנראה להלן, אלה שחיפשו מסרים חדשים לא הצליחו לאתרום אצל בן-גוריון, שלא היה יכול להציג תכנית פעולה חלופית למסגרות הקיימות, ואלה שחששו מפני הרס הקיים מצאו אצל בן-גוריון 'דברי כפירה' שעוררו את חשדם בנוגע לכוונותיו המהירות. בדיאלוג הישיר שכלל התכתבויות, כינוסים ופגישות השתתפו כאמור בעיקר בני הדור הצעיר משכבת הוותיקים, רובם תלמידים בבתי ספר תיכוניים עירוניים, חברים בתנועות נוער שמוזהות עם מפא"י או חברים לשעבר בתנועות נוער. בערוץ הקשר הזה השתתפו גם קבוצות מבני הדור הבוגר יותר, ובעיקר בני המושבים וקיבוצי האיחוד וסטודנטים. לעומת זאת כמעט שלא נשמע קולם של נציגי בני הנוער מן הקיבוצים, ואילו בני הדור הצעיר ממגזר העולים ובני הנוער העובדים הגיבו, אך לא בהיקף המאפשר ניתוח מכליל. לשיח הזה, שסבב סביב כמה נושאים מרכזיים, ניתן כאמור מקום מיוחד מעל גבי עיתונות הנוער - בכתבות, בשאלונים פתוחים, במדור מכתבים למערכת ובסקרים בעל פה שערכו העיתונים ובעיקר ה'ממלכתי' שבהם - במחנה גדנ"ע. השיח כלל גם החלפת דעות בין בני הנוער ובין נציגי עולם המבוגרים - המתחכים או מערכת העיתון. בדיעבד נראה שהנוער אכן הרים את הכפפה שזרק בן-גוריון והתמסר לניסיונות המנהיג להציבו במרכז סדר היום, גם אם לא על פי התסריט שהכינו לו המנהיג ונציגי הממסד המדינתי, החינוכי והתנועתי. נושא מרכזי שצף ועלה במכתבים נגע לשאלת תפקידו ומצבו של הנוער במציאות שלאחר הקמת המדינה, ולאור זאת יכולתו להיות גורם חברתי מוביל, משפיע ומעצב. הפער בין המנהיג לציבור בנושא זה היה פער שבין התעקשות על ראייה אופטימית ובין שפיטה עצמית קשה ונוקבת. הנוער העירוני המאורגן תפס את עצמו, בצדק, כמיעוט בקרב הנוער הישראלי, שרובו הגדול לא היה מאורגן כלל,⁸² ועל כן לא ראה בעצמו פוטנציאל לגיוס למשימות חברתיות-לאומיות. נערה מתל אביב שלא היתה חברה בתנועת נוער כתבה לו בהקשר זה:

אדוני ללא ספק שמע על החברה הסלונית העוסקת רק במשחקים טפשיים ובריקודים, ובכן, רוב רובו של הנוער מאורגן בחברות סלוניות, הוא רואה את עצמו חלש מכדי לנצל כהלכה את התקופה החלוצית שבה הוא חי ואשר תובעת מעשים מסוימים שכן הנוער ברובו המכריע כיום אינו פונה לכל מגמה חלוצית.⁸³

82. יאיר האוסמן מהרצליה פיתוח, חניך תנועת הצופים בתל אביב (שבט דיונוגוף), כתב לבן-גוריון: 'בתור חניך תנועת נוער ידוע לי שתנועות הנוער כולן, ובכל הארץ, כוללות רק כ-14% מכלל הנוער. אם כן מה עושים שאר 86%? חלק משמונים וששת האחוזים הללו נכלל בגוף הנקרא "גוף החברות הסלוניות" - - - אך אין החברות הסלוניות ותנועות הנוער מהוות אפילו חצי מהנוער (!) החלק השני מסתובב בחוצות באפס מעשה, בלא גוף המאחדם במסגרת תנועתית. האין למצוא פתרון לבעיה זו? הלא אין להפקיר למעלה ממחצית הנוער [...]'. מכתב מתאריך 4.3.1954, אב"ג, חטיבת התכתבויות.

83. מכתב מאת נועה סירקיס, נערה מתל אביב, 30.3.1954, אב"ג, חטיבת התכתבויות. במכתב אחר העידה על עצמה שאינה חברה בתנועת נוער ושהוריה אינם מפלגתיים. התכתובת בין נועה סירקיס לבן-גוריון

נוסף על זאת ביטאו הכותבים תסכול מרמת הציפיות הגבוהה כלפיהם, או כפי שניסח זאת הנער עמוס עוז, חניך תנועת הצופים, שמחה בפני בן-גוריון על 'תופעת פולחן הנוער' שמתאפיינת בכך שבכל שעת משבר 'תולים עיניים מקוות בנוער ובשעת התפרקות מוסרית מטילים עליו את האשמה'.⁸⁴

בן-גוריון עמד על דעתו ולפיה בסיכום מצבו של הנוער נטתה הכף לחיוב ולא לשלילה. את עיקר האחריות על נקודות החולשה שלו – חוסר נכונות להירתם למשימות חלוציות או ניכור כלפי העולים – הטיל על כתפי המחנכים. הוא ביקר אותם על שלא השכילו לאתר את תפקידם החדש לנוכח המציאות ההיסטורית המשתנה ועל כן לא הכשירו את תלמידיהם לקראת שלושת הייעודים הגדולים שעמדו לפנייהם: מיוזג גלויות, יישוב הארץ וקיום הביטחון.⁸⁵ הוא גם לא קיבל את הלך הרוח ה'מתלונן' שנשמע מפי בני הנוער.

אל תלונני כל כך על הנוער. עשי את מה שנראה בעיניך כתפקיד החלוצי של הנוער – ללכת להתיישבות – והתוצאות:

1. אחד (אחת) מבני (בנות) הנוער נחלץ (ה).
2. הדוגמא משפיעה. אם את תעשי זאת – יעשו עוד אחרים כמוך. אל תדברי לנוער – תעשי!⁸⁶

במקום לדבר אל הנוער או על הנוער, ציפה בן-גוריון שינסו להשפיע מבפנים ומלמטה, או במילים אחרות – שיפגינו מעורבות ומחויבות אזרחית.

עוד נושא מרכזי שהשתקף במכתבים היה הדילמה שהעסיקה רבים מבני הנוער הלומד בכל הקשור לבחירת דרכם בחיים – הצטרפות להתיישבות שיתופית אל מול לימודים גבוהים. חברי תנועות הנוער החלוציות טענו כי כדי לתרום למדינה, על הדור הצעיר להצטרף להתיישבות חקלאית, שהיא מעין תנאי ובסיס לקיומה העצמאי של חברה ריבונית. מולם חשו התלמידים שלא היו חברי תנועות הנוער כי רכישת השכלה גבוהה בתחומים ובמקצועות שיש בהם מחסור בכוח אדם היא תרומה חשובה לא פחות.⁸⁷ ההתחבטות בדילמה זאת ממחישה את הרלוונטיות שיכולה היתה להיות לרעיון החלוציות החדשה במציאות הישראלית של שנות החמישים ומחזקת את התמיהה באשר לנתק ולאיי-הבנה ששררו בין בן-

החלה בעקבות ההתקפה על אוטובוס המטיילים במעלה עקרבים, שעוררה את נועה לכתוב לבן-גוריון ולבקש אותו לחזור להנהגה בשל ההתדרדרות במצב הביטחון. ראו: מכתבה של נועה סירקיס לבן-גוריון, 25.3.1954, ותשובת בן-גוריון, 28.3.1954, אב"ג, חטיבת התכתבויות.

84. מכתבו של עמוס עוז (חניך תנועות הצופים מירושלים, בן 14) אל דוד בן-גוריון, 23.4.1954 (במקום אחר מופיע 23.3.54), אב"ג, חטיבת התכתבויות.

85. ד' בן-גוריון, 'המופת החלוצי מחנך לחלוציות', ריאיון (בכתב), במחנה נח"ל, 34 (פברואר 1954), עמ' 13.

86. מכתב בן-גוריון לנועה סירקיס, שדה בוקר, 15.4.1954, אב"ג, חטיבת התכתבויות.

87. מכתב מאת מנחם פליק, 7.2.1954, אב"ג, חטיבת התכתבויות; מכתב מאת דן שטג, תלמיד בית הספר הראלי בחיפה, 12.2.1954, אב"ג, חטיבת התכתבויות, ועוד ועוד.

גוריון, שביקש להציע חלוציות חלופית, ובין הצעירים, שאכן חיפשו אותה אך לא מצאו אותה באמתחתו של המנהיג. שהרי במכתביהם של בני נוער רבים לבן-גוריון ובהתבטאויותיהם מעל גבי העיתונות עובר כחוט השני מסר מרכזי שיכול להתמצות במשפט אחד – החיפוש אחר אלטרנטיבה.

תלמיד מתל אביב תהה למשל כיצד אפשר לקיים את מודל החלוצי החדש שבן-גוריון מציע שלא במסגרת שיתופית? לטענתו תהא זו משימה בלתי אפשרית, שכן כדי שהאדם ישלב עבודת אדמה והכשרה מקצועית ברמה גבוהה, הוא זקוק לגיבוי כלכלי שיאפשר לו לרכוש את השכלתו, ולשם כך הוא זקוק למטרייה המגוננת של ההתיישבות השיתופית. במסר של בן-גוריון אין אפוא כל חדש, שכן הוא מחייב את מי שבוחר בו להצטרף למסגרת שיתופית גם אם אינו מאמין בה.

מכתבו של התלמיד, יורם זינגר, פותח צוהר לביקורת קשה ששררה בקרב בני נוער עירוניים רבים ביחס לאורח החיים הקיבוצי, שלדעתם לא התממש הלכה למעשה, וביחס לבני הנוער בקיבוצים, שראו את עצמם יותר ויותר נעלים לעין ערוך, עד כדי תחושת בוז גלוי ועמוק על בני העיר. הם חושבים את הקיבוץ שלהם כטוב ביותר ורואים את טובתו לפני טובת האומה או מה שיותר נכון, מודדים את טובת האומה לפי קנה המידה של הטוב למקום שלהם. מבחינה זו הביאה התנועה הקיבוצית פירוד עמוק בקרב האומה בעצם העובדה שהנוער שלה מסוגר, בו לכל נוער אחר רואה עצמו נפרד ונעלה ממנו.⁸⁸

בנקודה זו שררה מידה מסוימת של תמימות דעים בין המנהיג לבני הנוער המבקרים. בן-גוריון הלוא ביקש לראות את הקיבוץ רותם את עצמו לשירות המדינה הן בקליטת עולים והן בהקצאת כוח אדם לשירות המדינה במגוון של תחומים, והיה הראשון לבקדם בפומבי כשלא נענו לאתגר. אבל תשובותיו ותגובותיו לשאלות ולתהיות שהציבו לו בני הנוער ממחישות כי אף שהצהיר על הכללת הרופאים, עורכי הדין, המהנדסים, המורים ואנשי שירות המדינה ב'קורפוס החלוצי', עוד היה רחוק מניתוק המעשה החלוצי מבסיסו ההתיישבותי המוכר והמקובל עד אותם ימים. מתוך ההתיישבות השיתופית, החקלאית, באזורי הספר, היה אמור לדעתו לנבוע כל השאר. משם צריכים היו לצאת אנשי הצבא, המומחים המשכילים ואנשי המנגנון הממשלתי. ההנחה שהציג בדבריו היתה שמומחה אינו יכול להיות מנותק מן המציאות ומן היצירה שמומחיותו צריכה לתרום לה. בהזדמנויות אחדות הדגיש כי הוא אינו רואה בעיני רוחו התיישבות שמבוססת על חקלאות פרימיטיבית, אלא התיישבות שמבוססת על חידושי המדע והטכנולוגיה, ואת החקלאי לא צייר כ'איכר גס המוני', אלא כ'אדם מעולה' שמשלב עבודת אדמה וענפי תרבות ומדע.⁸⁹

88. מכתב מאת יורם זינגר, תלמיד המגמה הראלית במחלקה העליונה בבית ספר תיכון בתל אביב, 1.3.1954, אב"ג, חטיבת התכתבויות.

89. ראו למשל: תשובת בן-גוריון למכתבו של מנחם פלוק, 10.2.1954, אב"ג, חטיבת התכתבויות.

מכל האמור עד כאן נראה כי חתך מסוים של תלמידי תיכון שלא ראו עצמם משתלבים בדרך החיים השיתופית או בהתיישבות החקלאית ביקשו דרכים חלופיות לבטא את שייכותם, את מחויבותם ואת מעורבותם במדינה ובחברה. בביקורתם ובהשתייגותם מאורח החיים השיתופי אין לראות אפוא רק ביטוי לאינדיבידואליזם, אלא ניסיון לתבוע דרכים חדשות לביטוי שייכות ומעורבות אזרחית. ייתכן שבהקשר זה יש לראות את ההילה שהחלה להיווצר בעצם אותם הימים סביב השירות ביחידות מובחרות והקלות היחסית של חזרת הבנים לצבא – מסלול ששיקף וביטא באופן מובהק את השילוב בין הרצון להתקדם ולהתפתח מבחינה אישית ובין ההכרה הלאומית בו כתרומה לחברה ולמדינה.⁹⁰

ואולם בקרב הצעירים שאכן ראו את עצמם משתלבים – לכל הפחות במהלך שירותם הצבאי – בדרך ההתיישבות השיתופית, היתה התנגדות חזקה לבן-גוריון, שנבעה הן מהשתייכותו הפוליטית והן מהצהרותיו הממלכתיות. התנגדות זאת עוד החריפה על רקע ניסיונותיו של בן-גוריון לחולל שינוי במסלול הנח"ל על ידי הוספת חודשי אימון.⁹¹ בן-גוריון – שלא הסתיר את התנגדותו לפיצול ולריבוי תנועות הנוער ולאופיין המפלגתי – נתפס בקרב חברי התנועות כמי שמאיים על קיומן ועל הערוצים שבמסגרתם הן יכלו להתחזק ולהתבסס. באופן פרדוקסלי דווקא את בן-גוריון – מי שיזם את רעיון הנח"ל וראה בו את המסלול הצבאי המועדף לכל צעיר במדינה – תפסו חברי התנועות כמי שמעוניין לפגוע במסלול זה ולהפוך אותו למסלול צבאי על חשבון הפן ההתיישבותי שלו. גם בנושא זה זרמו לא מעט מכתבים מבני נוער שתהו כיצד משתלבת הקריאה להתיישבות חלוצית ושיתופית עם המגמה לפגוע בנח"ל, שהוא המסלול הטבעי לבחירה בדרך זו.⁹²

90. ראו: דברי שמואל דיין, 'יום עיון: בעיות התנועה', 10.12.1953, אב"ג, חטיבת פרוטוקולים של פגישות, עמ' 33. הסברים לתופעה ראו עוד: 'י שפירא, עילית ללא ממשכים, תל אביב 1984, עמ' 107-127; ע' אלמוג, הצבר – דיוקן, תל אביב 1997, עמ' 64-66, 189-190.

91. אחד המהלכים האחרונים שהביא בן-גוריון לאישור הממשלה לפני פרישתו היה שינוי מסלול הנח"ל על ידי הוספת חודשי אימון. מקורו של השינוי היה בצפי לירידה במספר המגויסים בשנתונים הקרובים בשל הירידה במספר העולים. אנשי הצבא העבירו לבן-גוריון מסר ולפיו הצבא, בשל הקיצוצים הנדרשים ממנו, אינו יכול להרשות לעצמו לוותר על חודשי אימון של חיילים בעלי כושר קרבי. על רקע זה הבין בן-גוריון שיהיה עליו לתמוך בהוספת חודשי אימון צבאי למתגייסים לנח"ל. ביומנו ציין בן-גוריון כי שוחח עם הרמטכ"ל מרדכי מקלף על כוונתו להרחיב את הנח"ל ולהאריך את תקופת האימון הצבאי של החיילים. ראו: יומן בן-גוריון, 23.8.1953, אב"ג; בשיבת הממשלה שקיים לקראת פרישתו סקר בן-גוריון את מצב הביטחון וציין את ההחלטה להוסיף שישה חודשי אימון – החלטה שמשווה את מעמדם הצבאי של אנשי הנח"ל לשאר החיילים. ראו: סטנוגרמה של ישיבות ממשלה, 19.10.1953, גנון המדינה, ז' ש"ד.

92. ראו למשל: מכתביהם של דן דורי 3.3.1954, אשר מינסקי 20.1.1954, אליעזר ביננפלד 12.1.1954, ואחרים, אב"ג, חטיבת התכתבויות.

דיאלוג עם צעירים

במקביל ליצירת הקשר עם בני הנוער, ניסה בן-גוריון גם ליוזם התקרבות לבני הדור הצעיר שסיים את שירותו הצבאי - קבוצת גיל שכללה גם את לוחמי מלחמת העצמאות. גם בהקשר זה חזר על עצמו הדפוס הכפול: מצד אחד פנייה לצעירים כאמצעי של המנהיג להגיע אל בני הנוער והצעירים ממגזר העולים, ומצד אחר הרצון לעורר את בני הדור הצעיר לרמת מודעות אזרחית גבוהה מזו שהיו נתונים בה, או ליתר דיוק, הרצון לעורר מחדש את בני הדור הזה לרמת מחויבות גבוהה בעשייה למען הכלל כפי שהוכיחו כשנלחמו במלחמת העצמאות ולפניה, אך מתוך פילוס של ערוצי תרומה חדשים.

בנאום מפורסם שהתקיים במפגש צעירים שכזה יצר בן-גוריון את האנלוגיה בין צעירי העלייה השנייה לצעירים שאליהם פנה. שם הוא תבע מהם את מה שהוא זיהה כשני המרכיבים שאפיינו את צעירי העלייה השנייה:

- א. קבלת אחריות היסטורית על בסיס אישי בלי להסתמך על תנועה או על הנהגה קיימת ועיצוב עצמי של הדרך להשגת המטרה.
- ב. זיקה לחזון כחלק ממרכיבי החיים היומיומיים ולא במנותק מן המציאות - זיקה שאין בה חציצה בין 'הלכה ובין מעשה',⁹³ חזון כדבר שחיים אותו ושהאדם משועבד לו ומכוון את חייו על פיו.

תכונות אלה נדרשו לדעתו מן הצעירים ממגזר הוותיקים כתנאי למימוש המטרה - היווצרותה של חברה חדשה ומלוכדת במדינת ישראל.

את ההסבר לעצם הצורך בהתכנסות מסוג זה ובהצבת המשימות הללו על סדר היום קשר בן-גוריון למגבלותיה של המדינה שמתבטאות בין השאר באי-יכולתה 'לגזור על התנדבות'. למדינה יש אמצעי כפייה, אך אין בידיה אמצעים שמאפשרים לה לחייב אנשים לפעול על בסיס 'רצון חופשי'. ואולם רק על בסיס כזה יהיה אפשר, כך בן-גוריון, לממש את שתי המשימות העליונות של הדור: מיזוג גלויות ויישוב השממה, שכן שתיהן תלויות בפעולה שבעיקרה היא פעולה התנדבותית.

נראה כי גם כאן רצה בן-גוריון לראות את הצעירים נענים לקריאה על בסיס רצון חופשי ומשנים הלכי רוח במישור הרעיוני, ואולם תוך כדי ניצול של הממסד והמנגנונים הקיימים. הוא רצה לראותם משתלבים בגדנ"ע, ובאמצעות הממסד הגדנ"ע מתקרבים לצעירים ובני נוער שמשתייכים לישראל השנייה.

בקרב קבוצת גיל זאת ניתן להצביע על כמה יזמות שמשקפות את הנכונות לקבל את רעיון החלוציות החדשה:

93. בן-גוריון, 'העלייה השנייה והנוער בימינו', שיחה במפגש נוער בבאר שבע (10.3.1954), חזון ודרך, ה, עמ' 204.

'יזמת בני המושבים והאיחוד' – במסגרת יזמה זו עברו צעירים להתגורר עם בני משפחתם (אלו מביניהם שהיו נשואים והורים לילדים) במושבי העולים בנגב ובפרוזדור ירושלים מתוך כוונה לעמוד מקרוב על צורכיהם של העולים ולנסות לסייע להם בהקמת משקים יציבים.⁹⁴

'שורת המתנדבים' – ארגון שהקימו סטודנטים מן האוניברסיטה העברית ושילב מלחמה בשחיתות ובסיאוב הביורוקרטי עם סיוע לעולים בכל תחומי החיים.⁹⁵

הקמת גרעינים עירוניים – גרעינים שהקימו צעירים מן המושבות לצורך הקמת יישובים חדשים בחבל לכיש – חבל שהיה אמור לאכלס אוכלוסייה ותיקה וחדשה ביישובים ללא זהות מפלגתית מוגדרת.⁹⁶ בכל היזמות הללו אפשר לראות מענה לצורך לשמר את הסולם הערכי החלוצי ולהעתיקו למציאות של חברה ריבונית המורכבת מאזרחים בעלי זכויות וחובות. אך את היזמות הללו לא ניצל המנהיג כמנוף לשינוי כולל. 'יזמת הבנים' נותרה יזמה סקטוריאלית ולא הצליחה לפרוץ למעגלים רחבים בחברה; 'שורת המתנדבים' עוררה בסופו של דבר את התנגדות הגורמים הממלכתיים בשל עצמאותה המחשבתית וביקורתה הנחרצת על מנגנוני המדינה; והתארגנות הצעירים העירוניים לחבל לכיש גוועה משלא היה אפשר להציע להם צורת התיישבות חלופית למודלים הקיימים והמוכרים של מושב וקיבוץ.⁹⁷

סיכום

בהצבת החלוציות על סדר היום של ישראל שלאחר 1948 הציע בן-גוריון כיוון ומסגרת להתפתחותו של האזרח הישראלי הרצוי. אזרח זה היה אמור לבטא נכונות לנתינה ולתרומה לכלל על יסוד סדר יום שהיו עתידים לקבוע רשויות המדינה ונציגיה. עצם העיסוק בחלוציות ובנושאייה והניסיון לכלול בה את צורכי האומה שיקף את חששותיו של בן-גוריון משבירותו של הישג הריבונות – החשש שמעשה כינון המדינה ייתפס כהשלמת המשימה, ואילו המדינה ומנגנוניה ייתפסו כמי שמופקדים כעת על קידום יעדי האומה מתוך התעלמות מתפקידו של האזרח היחיד.

התפיסה הממלכתית, שהקרינה על האופן שהבין בן-גוריון את יחסי המדינה עם גופים ארגוניים אחרים וגם עם יחידים, לא ביקשה לבטל את ההתנדבות, אלא בעיקר ביקשה להגדיר את מעמדם המחודש של הגופים ההתנדבותיים (ובייחוד אלה שנכללו במסגרת

94. על יזמת הבנים ראו: ב' תבס, תנועה ללא שם, תל אביב תשכ"ה; קבלו, 'בן-גוריון: רעיון החלוציות ונושאו', פרק המישי.

95. על שורת המתנדבים ראו: פ' קבלו, 'בין אזרחים למדינה חדשה: סיפורה של שורת המתנדבים', עיונים בתקומת ישראל, 13 (תשס"ג), עמ' 232-302; ש' רובינזון, 'שורת המתנדבים – גורמים להתפרקותו של ארגון וולונטרי', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1976.

96. על הכוונות והמציאות בחבל לכיש ראו: קבלו, 'בן-גוריון: רעיון החלוציות ונושאו', עמ' 289-299.

97. ריאיון עם לובה אליאב, 13.9.1999. מראיינת: פולה קבלו.

המוסדות הלאומיים והיו שותפים לתהליכי כינונה של המדינה והמעשה ההתנדבותי במציאות החדשה. הממלכתיות אמנם הגדירה את המדינה כמקור הסמכות וביקשה לכלול תחת מרותה את מרכזי המשנה היישוביים על חבריהם, אך היא לא התיימרה להעניק למדינה מעמד-על בכל מה שנוגע להתגברות על המכשול המרכזי שמדינות חדשות בעלות הרכב תרבותי וחברתי מגוון מתמודדות עמו: כיצד הופכים את האזרחים המתגוררים בתוך גבולות המדינה לחברה מגובשת בעלת תודעה משותפת ותחושת שייכות? כדי להשלים משימה זאת, הבין בן-גוריון שהוא זקוק לאזרח הישראלי, וכדי לעורר את נכונותו ולהבטיח את תרומתו, הוא נזקק לרעיון החלוצי כרעיון מעורר ומתווה דרך חדשה.

אך הניסיון לחולל גל חלוצי חדש נתקל בקשיים ובמהמורות. הפנייה לארגונים המתווכים הובילה בדרך כלל למבוי סתום, וגם הנוער לא מיהר לצאת בהמוניו בעקבות המנהיג. כל ארגון או קבוצה נאחזו בפרשנות המוכרת להם של המושג והתקשו להעתיקו אל ההקשר ההיסטורי החדש – המסגרת הריבונית, השינויים הדמוגרפיים והתרבותיים, השינויים הטריטוריאליים והשלכותיהם.

ובכל זאת, אף שעורר התנגדויות ותהיות ואף שלא ממש הצליח להיתרגם לפעולה מעשית קונקרטית, הצליח הרעיון החלוצי לפלס לעצמו דרך אל סדר היום הישראלי של שנות החמישים. החלוציות אמנם לא גייסה המונים להתנדבות באזורי הספר ובסיוע למיזוג העולים, אבל היא בהחלט היתה לסוגיה בולטת בשיח הציבורי בשבע השנים הראשונות לקיומה של המדינה, שיח שכרך את המושגים חלוציות ואזרחות במעטפת אחת הן בראייה ביקורתית והן בראייה אוהדת.

הדיון הנרחב במשבר הפוקד את הנוער – שחרג מגבולות הטרוניות המקובלות של בני הדור הבוגר ביחס לבני הדור הצעיר ואפיין את השיח הן בקרב הציבור המבוגר והן בקרב הציבור הצעיר במדינת ישראל – יש גם בו משום ביטוי לחשיבות שייחסו אזרחי המדינה בשנים הללו לנוכחותו של הערך החלוצי כערך שיש להמשיך ולשאוף אליו, כרעיון שמגדיר וכדרך חיים שמבטאת את האזרח הישראלי הרצוי. אזרח שכזה אמור, על פי המודל החלוצי, להמשיך את הדרך שהתוו האבות המייסדים בנכונות להתנסויות ראשוניות וכן בוותור על שיקולים פרטיים למען טובת הכלל ובנכונות להתמודד עם הקשה והמתגבר. הביקורת על 'נוער הזהב', 'החברה הסלונית', 'האדישות' וה'קיריזום' – כל אלה ביטאו את הקושי של הזרמים המרכזיים בחברה הישראלית המתגרמלת לקבל את ההתרחקות מאותה מחויבות לכלל, שאפיינה את הטיפוס החלוצי.

העתקתו של הרעיון החלוצי אל תקופת הריבונות והניסיון לפתוח אותו ולגונו אפשרה לו להמשיך ולהתקיים בדרגות שונות של בולטות במשך שנות קיומה של מדינת ישראל. לאחרונה נדמה כי אנו עדים להתעוררות מחודשת של שיח החלוציות: בישראל קמים ארגוני אזרחים רבים ובכלל זה ארגוני מעורבות חברתית, שמבקשים לייצג את החלש ולחייב את המדינה למדיניות של צדק חברתי. מונחים כמו השתתפות ומעורבות ומסגרות שמבקשות להציע לנוער אפיקים לבטא מעורבות זו מופיעים שוב על סדר יומנו וזוכים להתייחסות בשיח הציבורי הישראלי.

נראה כי למרות הדחייה לכאורה של רעיון החלוציות כביטוי למעורבות ומחויבות אזרחית, מעולם לא פסקה החברה הישראלית מלהתחבט ביחסה לנושא. העיסוק העכשווי המתמיד בשאלת כור ההיתוך מול הרב-תרבותיות מעיד למשל על הקושי שמתקשים ישראלים להשלים עם פירוקה של החברה הישראלית לגורמים תרבותיים וחברתיים נפרדים ועל אי-נוחות שלהם לקבל את האינדיבידואליזם כערך מרכזי בחברה. שני התהליכים הללו – ההתפרקות לחלקים והאינדיבידואליזם, שהיא הלגיטימציה שניתנת לכל אדם לעשות לעצמו ולא לתת את דעתו על מחויבותו לכלל – הם תהליכים שמנוגדים לרעיון החלוציות במשמעויותיו המוקדמות והמאוחרות. העובדה שהחברה הישראלית מוצאת לנכון לדון בהם מעידה על בעיה לא פתורה שייתכן כי שורשיה טמונים בין השאר ברף שהציב או ניסה להציב המנהיג המכונן בשנות המדינה הראשונות.